

परिच्छेद - एक

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

नेपाल बहुभाषी देश हो । २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा १२३ भाषाहरू रहेका छन् । नेपालमा रहेका १२३ भाषामध्ये नेपाली भाषा सबैभन्दा बढी मानिसले बोल्छन् । दोस्रो धेरै बोलिने भाषा मैथिली भाषा हो । भोजपुरी नेपालको नेपाली र मैथिली पछिको धेरै जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषा हो । वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार भोजपुरी भाषा बोल्ने मानिसहरू नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ५.९८ प्रतिशत रहेका छन् । नेपालको रूपन्देही, नवलपरासी, चितवन, बारा, पर्सा, रौतहट र सर्लाही जिल्लामा भोजपुरी भाषा बोल्ने मानिसहरू उल्लेख्य मात्रामा रहेका छन् । नेपालमा रहेका हरेक जातिअनुसारका मातृभाषा अलग पाइन्छ तर भोजपुरी भाषा भने कुनै अलग जातिको भाषा होइन यो एउटा भूगोलको भाषा हो । यो भाषा बोल्ने मानिसहरू हरेक जातका हुन सक्छन् ।

वाक्यमा आएर काम बुझाउने र वाक्य पूरा गर्ने पद नै क्रिया हो । क्रिया धातुबाट बन्दछ । धातुलाई क्रियामूल पनि भनिन्छ । वाक्यमा आएर वाक्यको अर्थलाई पूर्णता दिने काम क्रियाले गर्दछ । क्रियालाई रूपायन र संरचनाका आधारमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ । क्रिया वाक्यको विधेय खण्डमा पर्छ । वाक्यको उद्देश्य खण्डमा पर्ने अभिकर्ता र कर्मका पुरुष, लिङ्ग, वचन र वाक्यको भाव, ध्रुवीयता, अर्थ, काल, वाच्य आदिको आधारमा क्रियामा भिन्नता आउँछ ।

हरेक भाषाका आफ्नै विशेषता हुन्छन् । भोजपुरी भाषा पनि एक अलग भाषा भएकोले यसका पनि आफ्ना अलग विशेषता रहेका छन् । कुनै पनि भाषाको विशेषताको आधारमा उक्त भाषाको व्याकरणको निर्माण गरिन्छ । नेपाली भाषाको जस्तै भोजपुरी भाषाको पनि व्याकरण रहेको छ । नेपाली र भोजपुरी भाषा एकै भाषा परिवारका भाषा भएको हुनाले यिनका व्याकरणमा केही समानता र केही भिन्नता पाइन्छन् । नेपाली र भोजपुरी भाषाका व्याकरणमा पर्ने क्रियाको तुलना संरचना र रूपायनको आधारमा गरी तिनमा भएका भिन्नता तथा समानताको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने काम यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

‘नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको तुलनात्मक अध्ययन’ शीर्षक रहेको यस शोधपत्रमा शीर्षकसँग सम्बन्धित निम्नानुसारका समस्या रहेका छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको संरचना केकस्तो छ ?
- (ख) नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियामा रूपायनका आधारमा केकस्ता समानता र भिन्नता रहेका छन् ?

१.३ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य शोधको समस्यासँग सम्बन्धित निम्नानुसार रहेका छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियामा संरचनाका आधारमा रहेका समानता र भिन्नता देखाउनु ।
- (ख) नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियामा रूपायनका आधारमा रहेका समानता र भिन्नता देखाउनु ।

१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपालमा बोलिने १२३ भाषाहरूमध्ये भोजपुरी भाषा नेपाली र मैथिली पछि धेरै मानिसले बोल्ने भाषा हो । नेपालमा ५.९८% भोजपुरी भाषीहरू रहेका छन् । नेपालका ७१ जिल्लामा भोजपुरी भाषी वक्ताहरू बसोबास गर्छन् । नेपालबाहेक भारत र अन्य देशमा पनि यस भाषाका वक्ता रहेका छन् । भोजपुरी भाषाको अध्ययन भारतमा व्यापक रूपमा भए पनि नेपालमा उचित ढङ्गले हुन सकेको छैन । यस भाषामा गरिएका पूर्व अध्ययनहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

भोजपुरी भाषाको अध्ययन गर्ने काम सर्वप्रथम सर जर्ज अब्राहम ग्रियर्सन (सन् १९०३,१९२७) ले गरेका हुन् । उनले **लिङ्गविस्टिक सर्वे अफ इन्डिया** भन्ने पुस्तकमा भारतीय भाषाहरूको सर्वेक्षण गर्ने क्रममा भोजपुरी भाषाको पनि अध्ययन गरेका थिए । उनले उक्त पुस्तकमा भोजपुरी भाषालाई बिहारी वर्गमा राखेका छन् र भोजपुरी भाषाका भाषिकाहरूको पनि निर्धारण गरेका छन् । उन (सन् १९१६) ले उक्त पुस्तकमा नै नेपाली

भाषाको पनि अध्ययन गरेका छन् । नेपाली भाषालाई खस कुरा भनेर यस भाषाका भाषिकाहरूको निर्धारण गरेका छन् ।

उदयनारायण तिवारी (२०११) ले **भोजपुरी भाषा और साहित्य** पुस्तकमा भोजपुरी भाषाको भाषावैज्ञानिक र साहित्यिक अध्ययन गरेका छन् । उनले यस पुस्तकमा आफूभन्दा अगाडिका अध्ययनहरूले गरेका अध्ययनहरूको पनि विश्लेषण गरेका छन् । उनले ग्रियर्सनको विचारलाई नै समर्थन गर्दै हिन्दी भाषाभन्दा भिन्न भाषाको रूपमा भोजपुरी भाषालाई चिनाएका छन् ।

सुनीतिकुमार चाटुर्ज्य (सन् १९६३) ले **भारतीय आर्य भाषा और हिन्दी** भन्ने पुस्तकमा भारतीय आर्य भाषाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा भोजपुरी भाषाको पनि अध्ययन गरेका छन् । उनले उक्त पुस्तकमा भोजपुरी, मैथिली र मगही भाषालाई बिहारी वर्ग अन्तर्गत राखेका छन् । उनले भोजपुरी भाषालाई मैथिली र मगही भन्दा भिन्न र हिन्दी भाषाको निकट रहेको कुरा मानेका छन् ।

बालकृष्ण पोखरेल (२०२२) ले **राष्ट्रभाषा** भन्ने पुस्तकमा नेपालका भाषाहरूको अध्ययन गरेका छन् । नेपाली भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, भाषिका, उखान टुक्का, साहित्य, शब्दढुकुटी आदिको चर्चा गरेका छन् । यसका साथै भारोपोली भाषालाई तीन शाखामा विभाजन गरि मागधेली शाखा अन्तर्गत भारत वर्ग र नेपाल वर्ग गरि छुट्याएका छन् । ती दुई वर्गमध्ये भारत वर्गमा भोजपुरी भाषा रहेको कुरा उनले गरेका छन् ।

चूडामणि बन्धु (२०२५) ले **नेपाली भाषाको उत्पत्ति** भन्ने पुस्तकमा नेपाली भाषाको साथै भोजपुरी भाषाको पनि अध्ययन गरेका छन् । नेपाली भाषाको उत्पत्ति, भौगोलिक भेद, वर्ण, शब्दनिर्माण, शब्दवर्ग, व्याकरणात्मक कोटि र क्रियाको बारेमा अध्ययन गरेका छन् । भोजपुरी भाषाको बारेमा उनले भोजपुरी भाषाको परिचय दिँदै यो नेपालको तराईको बारा, पर्सा, रौतहट, सर्लाही जिल्लामा धेरै बोलिने भाषा हो भनेका छन् ।

भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा देवीप्रसाद गौतम (२०४९) ले **नेपाली भाषा परिचय** भन्ने पुस्तकमा नेपाली भाषा सँगसँगै भोजपुरी भाषाको पनि अध्ययन गरेका छन् । उक्त पुस्तकमा नेपाली भाषाको उद्भव प्रक्रिया, ध्वनि परिवर्तनका प्रक्रिया, अर्थ परिवर्तनका प्रक्रिया, शब्द, ध्वनितत्त्व र नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको अध्ययन गरेका छन् । नेपाली

भाषालाई राष्ट्रभाषा, सञ्चार माध्ययमको भाषा, शैक्षिक माध्ययमको भाषाको रूपमा चिनाउँदै यसका कथ्य र लेख्य रूपको पनि चर्चा गरेका छन् । भोजपुरी भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा उनले भोजपुरी मध्य तराईमा बोलिने भाषा हो । बारा, पर्सा, रौतहट, चितवन, जस्ता क्षेत्रमा यो धेरै बोलिने भाषा हो । यो भाषाको नामकरण भारतको भोजपुर भन्ने ठाउँको नामबाट भएको हो । यो भाषा भारतको विहारमा बढी प्रचलित भाषा हो । यसको बारेमा विस्तृत अध्ययन हुन बाँकी नै छ भन्दै नेपाली , थारु, दनुवार, भोजपुरी र मैथिली भाषाका केही शब्दहरूको तुलना पनि गरेका छन् ।

देवीप्रसाद गौतम (२०४९-२०५०) ले “नेपाली क्रियासहायकको अन्तर्व्यवस्था” भन्ने लेखमा नेपालीका क्रिया सहायकहरूको अध्ययन गरेका छन् । क्रियासहायकको अध्ययन गर्ने क्रममा उनले क्रियासहायकको परिचय दिँदै क्रियासहायकको अवयवको रूपमा संगति, काल, पक्ष, अकरण, अर्थ आदिको विश्लेषण गरेका छन् ।

धनपति भट्टराई (२०५१) ले नेपाली भाषामा क्रियाका काल, पक्ष, र भाव शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा नेपाली भाषाको क्रियामा रहेका काल, पक्ष र भावको अध्ययन गर्दै यिनको अन्तर्सम्बन्धको अध्ययन पनि गरेका छन् ।

मुकुन्द आचार्य (२०५३) ले भोजपुरी गद्यसाहित्य भन्ने पुस्तकमा भोजपुरी भाषा र साहित्यको बारेमा अध्ययन गरेका छन् । उनले भोजपुरी भाषा र साहित्यको बारेमा परिचय दिँदै खण्ड एकमा भारत र नेपाल खण्डको वर्णन गरेका छन् । दोस्रो खण्डमा भोजपुरीको प्रचीन कागजमा पाइने, आधुनिक पुस्तकमा पाइने र लोककथामा पाइने गद्यको चर्चा गरेका छन् । खण्ड तीनमा आधुनिक पत्रपत्रिकामा पाइने गद्य र भोजपुरी लोकगाथामा पाइने गद्य दिएका छन् । चौथो खण्डमा अनुवादसहित नेपालमा प्रचलित भोजपुरी लोककथाहरू दिएका छन् ।

मुकुन्द आचार्य (२०५३) ले भोजपुरी उखान र टुक्का भन्ने पुस्तकमा भोजपुरी भाषाका विभिन्न उखानहरू सङ्कलित गरेका छन् । यस पुस्तकमा सङ्कलित उखानहरू सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक विषयसँग सम्बद्ध छन् ।

विष्णुप्रसाद ढकाल (२०६३) ले नेपाली क्रियारूपावलीको अध्ययन शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा नेपाली भाषाका क्रियाको अध्ययन गरेका छन् । यस

शोधपत्रमा उनले धातु र यसका प्रकार, नेपाली व्याकरणको अध्ययन परम्परा, तथा क्रियाको बनोट र नेपाली क्रिया रूपावलीको अध्ययन गरेका छन् ।

विश्वम्भर कुमार शर्मा र गोपाल अशक (२०६४) ले भोजपुरी भाषाको मानकलाई आधार बनाएर **भोजपुरी व्याकरण** लेखेका छन् । जसमा भोजपुरी भाषाको सामान्य परिचय दिँदै भोजपुरीको वर्णदेखि वाक्यसम्मको चर्चा गरेका छन् ।

उपेन्द्र सहनी (२०६४) ले “भोजपुरी भाषाके संक्षिप्त इतिहास” भन्ने लेखमा भोजपुरी भाषाको चर्चा गरेका छन् । भोजपुर नगरमा बस्ने मानिसहरू भोजपुरी र त्यहाँका मानिसहरूले बोल्ने भाषा भोजपुरी भएको भनेका छन् । भोजपुरी भाषाबाटै वैदिक भाषाको विकास भएको हो भनेका छन् । उनले भोजपुरी भाषाको साहित्यलाई पाँच कालमा वर्गीकरण गरेका छन् ।

गोपाल ठाकुर (२०६४) ले “भोजपुरीके मानकीकरणमे वर्ण व्यवस्था” भन्ने लेखमा भोजपुरी भाषाको बारेमा चर्चा गरेका छन् । उनले यस लेखमा व्याकरणिक पृष्ठभूमि दिँदै भोजपुरीको ध्वनी व्यवस्था, सन्धी, लेख्यपद्धति, वर्णव्यवस्थाको विश्लेषण गरेका छन् ।

लक्ष्मीनाथ कँडेल (२०६५) ले **नेपाली मिलित क्रियाहरूको अध्ययन** शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा नेपाली भाषाका मिलित क्रियाहरूको अध्ययन गरेका छन् । नेपाली भाषाका विभिन्न व्याकरणमा दिए अनुसारका क्रियाहरूको चर्चा गर्दै नेपाली भाषाका मिलित क्रियाको रूपतात्त्विक र अर्थतात्त्विक अध्ययन गरेका छन् ।

गोपाल ठाकुर (सन् २००७) ले **अ सोसोलिङ्ग्विस्टिक सर्वे अफ द भोजपुरी ल्याङ्गवेज (इन नेपाल)** नामक शोधपत्रमा भोजपुरी भाषाको समाजभाषावैज्ञानिक अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन् । यस शोधपत्रका भोजपुरी भाषाको उत्पत्ति र विकासबारे सामान्य चर्चा गर्दै भोजपुरी भाषामा भएका सामाजिकताको पनि चर्चा गरेका छन् ।

जयकान्त सिंह (सन् २००९) ले **हिन्दी तथा भोजपुरीकी व्याकरणिक कोटियाँ** पुस्तकमा हिन्दी तथा भोजपुरी भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरूको तुलना गरी अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् ।

भउचप्रसाद यादव (२०६६) ले “नेपालमे भोजपुरी भाषा विशेषता या समस्या” भन्ने लेखमा भोजपुरी भाषाको विशेषता र समस्याको बारेमा चर्चा गरेका छन् । यस भाषाका विशेषतामा यस भाषालाई भारोपेली भाषा परिवारको भाषा, देवनागरी लिपि, सरल, मीठो र बोधगम्य र शब्दभण्डारयुक्त भाषाका रूपमा चिनाएका छन् । त्यस्तै यस भाषाको समस्याको रूपमा नेपाली भाषाको नीति, अङ्ग्रेजी भाषाको बढ्दो प्रभाव, भोजपुरीमा हीनताबोध, आफ्नो लिपि नभएर आदिलाई देखाएका छन् ।

भउचप्रसाद यादव (२०६६) ले “भाषिक विविधतासे भरल मधेश” लेखमा भोजपुरी भाषाको चर्चा गरेका छन् । यस लेखमा उनले भोजपुरी भाषाको परिचय दिँदै २०५८ को जनगणनामा आधारित भएर यसका विशेषताहरूको चर्चा गरेका छन् ।

शैलेशकुमार उपाध्याय (२०६६) ले “नेपाली र भोजपुरी भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरूको तुलनात्मक अध्ययन” भन्ने स्नातकोत्तरको शोधपत्रमा नेपाली र भोजपुरीका व्याकरणका कोटिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन् । भोजपुरी र नेपाली भाषाको परिचय दिँदै दुवै भाषाहरूको व्याकरणात्मक कोटिहरूको तुलना गरेर समानता र भिन्नता छुट्याएका छन् ।

सरिता बुद्ध (सन् २०११) ले **सहज भोजपुरी व्याकरण** शीर्षकको विद्यावारिधिको शोधपत्रमा भोजपुरी भाषाका शब्दवर्ग र व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययन गरेकी छिन् । उनले यस शोधपत्रमा भोजपुरी व्याकरणलाई अङ्ग्रेजी भाषामा पनि अनुवाद गरेर दिएकी छिन् ।

चूडामणि बन्धु (२०७०) ले “नेपालमा बोलिने भारोपेली परिवारका राष्ट्रिय भाषा र संस्कृतको सम्बन्ध” भन्ने लेखमा भोजपुरी भाषाको पनि चर्चा गरेका छन् । उनले भोजपुरी भाषालाई आधुनिक आर्य भाषाको प्राच्यअन्तर्गत मागधी वर्गमा पर्ने भाषा हो भनेका छन् ।

अरुणा पटेल (२०७०) ले “भोजपुरी के प्रत्यय एक अध्ययन” भन्ने लेखमा भोजपुरी भाषाको प्रत्ययको विश्लेषण गरेकी छिन् । उनले प्रत्ययलाई रूपायक र व्युत्पादन प्रत्यय भन्दै विभाजन गरेकी छिन्।

गोपाल ठाकुर (२०७०) ले “भोजपुरी अर्थविज्ञान: प्रसङ्ग आ संज्ञान” भन्ने लेखमा भोजपुरी भाषाको बारेमा चर्चा गरेका छन् । भोजपुरी भाषाको अर्थविज्ञानको बारेमा कम अध्ययन भएको भन्दै प्रसङ्ग अनुसार भोजपुरीको अर्थ हुने कुरा उनले उल्लेख गरेका छन् ।

जयकान्त सिंह 'जय' (२०७०) ले "भोजपुरीके व्याकरण अउर भाषाविज्ञान" भन्ने लेखमा भाषाको विशेषताअनुसार व्याकरण निर्माण हुने कुरा बताएका छन् । भोजपुरी व्याकरणको सुरुवात १९औं शताब्दी देखि भएको भन्दै भोजपुरी भाषाको व्याकरणको परम्परा पनि देखाएका छन् ।

दीपनारायण श्रेष्ठ (२०७०) ले "भोजपुरी संस्कृतके केतना नियरे" भन्ने लेखमा भोजपुरी र संस्कृत भाषाको शब्द, उखान, गीत, आदिको तुलना गरेर भोजपुरी भाषा संस्कृत निष्ठ भाषा भएको कुरा प्रष्ट पारेका छन् ।

विजयशंकर यादव (२०७०) ले "नेपालमे भोजपुरी भाषा विशेषता आ समस्या" लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले भोजपुरी भाषाको विशेषता र समस्या उल्लेख गरेका छन् ।

भउचप्रसाद यादव (२०७२) ले "नेपालमे भोजपुरी भाषाके वर्तमान अवस्था" भन्ने लेखमा भोजपुरी भाषाको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । भोजपुरी भाषाको उत्पत्ति बताउँदै यसको वर्ण, लिपि, आदिको चर्चा गरेका छन् । भोजपुरी भाषाको भेद उल्लेख गर्दै भोजपुरी व्याकरण र शब्दकोषको पनि चर्चा गरेका छन् ।

गोपाल ठाकुर (२०७२) ले "१६ वाँ मातृभाषा दिवस: नेपालके भाषा नीति आ अभ्यास में भोजपुरी" भन्ने लेखमा नेपालले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्यता लिएपछि भाषाको सम्बन्धमा लिएको नीतिको बारेमा चर्चा गरेका छन् । त्यस्तै भोजपुरी भाषा नेपालकै भूभागबाट सुरु भएको उल्लेख गरेका छन् । नेपालमा भोजपुरी भाषा साहित्यमा प्रवेश वि.सं. २००९ सालबाट भएको भन्दै नेपालको भोजपुरी भाषाको साहित्यलाई तीन कालमा विभाजन गरेका छन् । त्यस्तै भोजपुरी भाषाका चुनौतीहरूका बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् ।

माथि दिइएका पूर्वकार्यहरूलाई हेर्दा भोजपुरी भाषामा पर्याप्त मात्रामा अध्ययन भएको पाइँदैन । थोरै नै अध्ययनहरू भएको भए तापनि तिनको योगदान भोजपुरी भाषाको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । भोजपुरी भाषा र नेपाली भाषाका क्रियाको तुलना नभइसकेकोले यसको अध्ययन आवश्यक देखिन्छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको संरचना र रूपायनको आधारमा तुलना गर्ने काम यस शोधपत्रमा गरिएको छ । नेपालीसँग भोजपुरी भाषाको क्रियाको तुलना गरिएको हुनाले यस शोधपत्रले भोजपुरी भाषाको क्रियाको तुलना नेपाली भाषासँग गरेर यिनमा रहेका समानता र भिन्नता पहिल्याएको छ । त्यसैले भोजपुरी भाषाको अध्ययनका लागि प्रस्तुत शोधपत्र महत्त्वपूर्ण छ ।

भोजपुरी भाषाको क्रियाका बारेमा अध्ययन गर्न चाहाने अध्ययताहरूको लागि यसले सहयोग गर्ने छ । भोजपुरी भाषाका बारेमा अनुसन्धान गर्न चाहाने अनुसन्धाताका लागि पनि उक्त शोधपत्र औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमाङ्कन

भोजपुरी भाषा नेपालमा नेपाली र मैथिली भाषा पछि धेरै जनसंख्याले बोल्ने भाषा हो । नेपालको रुपन्देही, नवलपरासी, चितवन, बारा, पर्सा, रौतहट र सर्लाही जिल्लामा भोजपुरी भाषा बोल्ने मानिसहरू उल्लेख्य मात्रामा रहेका छन् । भारतको पनि ठूलो भूभाग यस भाषाले ओगटेको छ । यस भाषाको साहित्य र व्याकरण दुवै क्षेत्र क्रमशः विकास हुँदै गएको देखिन्छ । यस शोधपत्रले नेपालमा प्रचलित भोजपुरी भाषाको व्याकरणिक प्रकार्य क्रियाको मात्र अध्ययन गरेको छ । क्रियाको अध्ययन संरचना र रूपायनलाई आधार मानेर गरेको छ । संरचना र रूपायनका आधारमा दुई भाषाको क्रियामा देखिने समानता र भिन्नताको तुलना गर्नु नै यस शोधपत्रले समेट्ने क्षेत्र हो ।

१.७ अध्ययन विधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

यस शोधपत्रमा सामग्री सङ्कलनको प्रमुख विधि पुस्तकालयीय विधि रहेको छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा लेखिएका मानक व्याकरण तथा यी भाषासँग सम्बद्ध अन्य पुस्तक, लेख र अनुसन्धानहरूलाई सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

पुस्तकालयीय विधिबाट सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषण गर्न सामग्री विश्लेषणका वर्णनात्मक, निगमनात्मक, विश्लेषणात्मक र तुलनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । भोजपुरी र नेपाली भाषाको सामान्य परिचय दिँदा वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । भोजपुरी र नेपाली भाषाका पूर्वनिर्मित व्याकरणिक नियमका आधारमा यसको अध्ययन विश्लेषण गर्दा निगमनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिलाई प्रयोग गरिएको छ । नेपाली र भोजपुरी भाषाको क्रियाको विभिन्न आधारमा तुलना गरेर त्यसको समानता र भिन्नता प्रस्तुत गर्ने क्रममा तुलनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रलाई निम्नानुसारका परिच्छेदमा विभाजन गरिएकोछ :

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : नेपाली र भोजपुरी भाषाको परिचय

परिच्छेद तीन : नेपाली र भोजपुरी क्रियाका संरचना

परिच्छेद चार : नेपाली र भोजपुरी क्रियाका रूपायन

परिच्छेद पाँच : सारांश तथा निष्कर्ष

परिच्छेद – दुई

नेपाली र भोजपुरी भाषाको सामान्य परिचय

२.१ विषयप्रवेश

नेपालमा जातजाति, भाषा, भूगोल, संस्कृति आदिमा विविधता रहेको छ। वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा १२३ मातृभाषा बोल्ने मानिसहरू बसोबास गर्छन्। नेपालमा चार परिवारका भाषाहरू बोलचालमा रहेका छन्। नेपालमा बोलिने भाषाहरूलाई भारोपेली, भोटवर्मेली, आग्नेली, द्रविडेली गरी चार परिवारमा विभाजन गर्न सकिन्छ। कुसुन्डा भाषा अनिर्धारित (इन्डोप्यासिफिक) परिवारमा पर्दछन्। नेपालमा बोलचालमा रहेका यी चार भाषा परिवार र कुसुन्डा भाषामध्ये भारोपेली परिवारको नेपाली भाषा नेपालमा धेरै जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषा हो।

नेपाली भाषा नेपालको बहुसङ्ख्यक मानिसको मातृभाषा हो। वि.सं. २०७३ को संविधानले यस भाषालाई राष्ट्रभाषाका साथै सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता दिएको छ। भोजपुरी भाषा नेपाली र मैथिली पछिको धेरै जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषाको रूपमा रहेको छ। वि.सं. २०७३ को संविधानले यस भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएको छ र पठनपाठनको माध्यम भाषाको रूपमा पनि स्वीकारेको छ। यी दुवै भाषा भारोपेली भाषापरिवारमा पर्दछन्। यस अध्यायमा यी दुवै भाषाको चिनारी प्रस्तुत छ।

२.२ भारोपेली परिवार

विभिन्न भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेर समान विशेषताका आधारमा भाषाहरूलाई एउटा वर्ग वा परिवारमा गाभ्नु र ती सबैलाई एउटै भाषा भएको देखाउनु नै पारिवारिक वर्गीकरण हो (बन्धु, २०७३:१९२)। एउटा परिवारबाट विकसित सबै भाषाहरूलाई एउटै परिवारको भाषा मानिन्छ। आरम्भमा विद्वान्हरूले संसारमा २५००-३५०० सम्म भाषाहरू छन् भन्ने अनुमान गरेका थिए भने पछि २७९६ भाषाहरू छन् भन्ने अनुमान गरे र अहिले ४०००-७००० का बीच भाषाहरू छन् भन्ने अनुमान गरिएको छ। भाषाका सङ्ख्याबारे अझै अलमल रहे पनि विद्वान्हरूले संसारका भाषाहरूको वर्गीकरण एक परिवारदेखि एक सय परिवारसम्म गरेका छन् तर अधिकांश विद्वान्हरूले यसको विभाजन १०, १३ वा १८ परिवारहरूमा गरेका छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६४:२४१)।

भाषालाई पारिवारिक वर्गीकरण गर्ने प्रक्रियाको थालनी सत्रौँ शताब्दीबाट प्रारम्भ भएको हो । भाषिक समानता र सामिप्य नै पारिवारिक वर्गीकरणको मूल आधार हो । विश्वको भाषालाई चार खण्डमा विभाजन गर्न सकिन्छ । अफ्रिका खण्ड, युरेशिया खण्ड, प्रशान्त महासागरीय खण्ड र अमेरिकाली खण्ड । भारोपेली भाषापरिवार युरेशिया खण्डमा पर्ने भाषा हो (तिवारी, १९६५:७८) ।

२.३ भारोपेली भाषा परिवारको उद्भव

भारोपेली शब्द 'भारतेली' र 'युरोपेली' दुई शब्दको संक्षिप्तीकृत रूप हो । भारतीय महाद्वीप र युरोपमा विभिन्न भूभागमा बोलिने हुँदा भौगोलिकताको आधारमा यसलाई भारोपेली भनिएको हो (गौतम, २०४९:२०) । भारोपेली भाषापरिवार संसारको सबैभन्दा ठूलो र सम्पन्न भाषापरिवार हो । युरोप, अमेरिका, मध्य तथा दक्षिण एशियामा फैलिएको भाषापरिवारलाई आर्ययुरोपेली वा भारतहिट्टेली नामले पनि चिनिन्छ । भारोपेली परिवारलाई आर्य परिवार, भारत जर्मनेली परिवार, भारत केल्तेली परिवार आदि पनि भनिन्छ । भारोपेली भाषा बोल्ने पूर्खालाई वीरोस भनिन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ मानिस भन्ने हुन्छ ।

भारोपेली भाषाको वक्ताको मूल थलोबारे भाषाविद्बिच मतैक्य छैन । केही भाषाविद्हरू भारोपेली वक्ताको स्थान भारतलाई मात्र स्वीकार्छन् भने केही भारत बाहिरको कुनै स्थललाई लिन्छन् । यस्तै केहीले युरोप र अन्यले एशिया र युरोपको सङ्गम स्थललाई भारोपेली वक्ताको मूल थलोको रूपमा लिइएको पाइन्छ । भारोपेली वक्ताको मूल स्थलको विषयमा ब्रान्देस्ताइनको विचार बढी प्रमाणिक रहेको भाषाविद्हरूले स्वीकारेका छन् । ब्रान्देस्ताइनका अनुसार पहिले भारोपेलीका वक्ताहरू युराल पर्वतको दक्षिण पूर्वमा रहेको किर्गिजको मैदानमा बस्थे । यो ठाउँ सुख्खा क्षेत्र भएकोले कालान्तरमा यिनीहरू मध्यको एउटा हाँगो पूर्वतिर लाग्यो र इरान हुँदै भारतसम्म आइपुग्यो । बाँकी रहेको अर्को हाँगो पनि किर्गिजको मैदान छाडेर पश्चिमतिर लाग्यो । कार्पेथियन पर्वत शृङ्खलाको पूर्वी भूभागमा पुग्यो (गौतम, २०४९:२०) ।

भारोपेली खलकको श्रीगणेश कहिले भयो यो कुरा ठीकठीक बताउन सकिन्न तर धेरै विद्वान्हरूले यसको समयलाई इसापूर्व २५०० वर्षभन्दा उतैको मानेका छन् (पोखरेल, २०५५:८६) ।

यस मान्यतालाई आधार मान्दा भारोपेली भाषा परिवारको जन्म वा उद्भव लगभग इ.पू. २५०० तिर युराल पर्वतको दक्षिणपूर्वमा रहेको किर्गिजको मैदानमा भएको देखिन्छ ।

२.४ भारोपेली भाषा परिवारका शाखा

भारोपेली भाषा परिवारको उद्भव भएपछि यसमा विभिन्न शाखा उपशाखाहरू देखा परेका छन् । भारोपेली भाषा परिवारलाई प्रथमतः सतम् र केन्तुम् दुई शाखामा विभाजन गरिन्छ । भारोपेली भाषाका ध्वनीको अध्ययन गरी यसलाई उपर्युक्त दुई वर्गमा विभाजन गर्ने काम भाषाविद् अरुकोलीले गरेका हुन् । उनले मूल भारोपेलीबाट अन्य भाषाहरूको विकासको क्रममा भएको ध्वनि परिवर्तनलाई मूल आधार बनाएका छन् । मूल भारोपेलीबाट अन्य भाषाको विकास हुँदा कतिपय भाषामा मूल भारोपेलीको तालव्य 'क' ध्वनि 'क/ह' मा परिवर्तन भएको छ भने अन्य भाषामा चाहिँ 'श/ज' मा परिवर्तन भएको छ । भाषाविद् अस्कोलीले 'क' ध्वनि यथावत रहनेलाई केन्तुम् र 'श' तथा 'ज' मा परिवर्तन हुनेलाई सतम् भनी नामकरण गरेका छन् (गौतम र चौलागाई, २०७०:३५५) ।

शर्मा र लुइटेलले भारोपेली भाषा परिवारलाई एनाटोलियाली, केन्तुम् र सतम् वर्गमा विभाजन गरेका छन् । एनाटोलियाली शाखामा लिडियाली, लिसियाली, हिरोग्लाइफि हिट्टेली, पलेइक, लुवियाली, र हिट्टेली भाषा राखेका छन् । केन्तुम् वर्गमा कन्टेली, जर्मनेली, ल्यटिन, ग्रीसेली, तोखारेली भाषा र सतम् वर्गमा इलिरियाली, स्लाभेली, बाल्टेली, आर्मेनियाली, आर्यइरानेली भाषा राखेका छन् । शर्मा र लुइटेलले फेरि सोहि किताबको सोहि पृष्ठमा समय र प्रयोक्ताको आधारमा सतम् र केन्तुम् दुई शाखामा नै विभाजन गरेका छन् (शर्मा र लुइटेल, २०६४:४९) ।

यसरी उपर्युलिखित भाषाविद्हरूको मतलाई विचार गर्दा भारोपेली भाषा परिवारलाई सतम् र केन्तुम् दुई शाखामा नै विभाजन गर्नु उचित हुन्छ । ध्वनि परिवर्तनको आधारमा हेर्दा सतम् वर्गमा संस्कृत, अवेस्ता, लिथुअनिया, बुल्गेरिया, ररियान, हिन्दी, नेपाली, फारसी आदि भाषाहरू पर्दछन् भने केन्तुम् वर्गमा ग्रीक, ल्यटिन, गोथिक, अङ्ग्रेजी, आयरिस, फ्रेन्च, ब्रिटेन, इटालियन आदि भाषा पर्दछन् ।

२.५ नेपालमा बोलिने भारोपेली परिवारका भाषाहरू

भारत र युरोपमा बोलिने भाषाहरूको एक परिवारलाई भारोपेली भाषापरिवार भनिन्छ । भारोपेली भाषापरिवार संसारकै सबभन्दा बढी वक्ताले प्रयोग गर्ने भाषापरिवार हो । यस परिवारका भाषा बोल्ने वक्ताहरू नेपालमा पनि धेरै छन् । भारोपेली परिवारका

सतम् र केन्तुम् दुवै वर्गमा पर्ने भाषा नेपालमा बोलिन्छ । अङ्ग्रेजी भाषा नेपालमा बेलिने केन्तुम् वर्गको भाषा हो । वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा रहेका भारोपेली परिवारका भाषाहरू र तिनको वक्तासङ्ख्या निम्नानुसार रहेका छन् :

तालिका १
नेपालमा बोलिने भारोपेली परिवारका भाषा

क्र.सं	भाषा	वक्तासङ्ख्या	प्रतिशत
१.	नेपाली	१,१८,२६,९५३	४४.६४
२.	मैथली	३०,९२,५३०	११.६७
३.	भोजपुरी	१५,८४,९५८	५.९८
४.	थारू	१५,२९,८७५	५.७७
५.	बज्जिका	७,९१३,४१६	२.९९
६.	डोटेली	७,८७,८२७	२.९७
७.	अवधी	५,०१,७५२	१.८९
८.	बैतडेली	२,७२,५२४	१.०३
९.	राजवंशी	१,२२,२१४	०.४६
१०.	हिन्दी	७७,५६९	०.२९
११.	बभाडी	६७,५८१	०.२६
१२.	दनुवारी	४५,८२१	०.१७
१३.	माभी	२४,४२२	०.०९
१४.	अड्गिका	१८,५५५	०.०७
१५.	कुमाल	१२,२२२	०.०५
१६.	दरै	११,६७७	०.०४
१७.	बाजुरेली	१०,७०४	०.०४
१८.	दार्चुलेली	५,९२८	०.०१
१९.	दैलेखी	३,१०२	०.०१
२०.	अङ्ग्रेजी	२,०३२	०.०१
२१.	संस्कृत	१,६६९	०.०१
२२.	जुम्ली	८५१	०.००
२३.	पञ्जाबी	८५८	०.००
२४.	आछामी	४७६	०.००
२५.	सधानी	१२२	०.००

(स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८)

नेपालको कुल जनसङ्ख्याको लगभग ८० प्रतिशत जनसङ्ख्या भारोपेली परिवारका भाषा बोल्ने छन् । त्यसमध्ये नेपाली नेपालमा बोलिने सबैभन्दा धेरै वक्तासङ्ख्या भएको भाषा हो भने भोजपुरी नेपालको नेपाली र मैथली पछिको धेरै वक्तासङ्ख्या भएको भारोपेली परिवारको भाषा हो ।

२.६ नेपाली भाषाको सामान्य परिचय

वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपाली भाषा नेपालको ४४.६४ प्रतिशत मानिसको मातृभाषाको रूपमा रहेको भाषा हो । यो नेपालको सम्पर्क भाषा पनि हो । नेपाल अधिराज्यभर प्रचलित विभिन्न भाषामध्ये नेपाली भाषा जनसङ्ख्या र क्षेत्र विस्तार दुवैका दृष्टिले प्रमुख भाषाको रूपमा रहेको छ । यो भाषा नेपालको पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म फैलिएको भाषा हो (स्रोत : केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग २०६८) । नेपाल बाहिर विभिन्न देशहरूमा पनि यस भाषाका वक्ता रहेका छन् । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को भाग १, धारा ६ को उपधारा २ मा नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा उल्लेख गर्दै यस भाषालाई राष्ट्र भाषा र अन्य भाषालाई राष्ट्रिय भाषाका रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । नेपाल अधिराज्यको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग १ को धारा ५ को उपधारा १ मा नेपालभित्र बोलिने सबै मातृभाषालाई राष्ट्रभाषा र देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा मानिएको छ ।

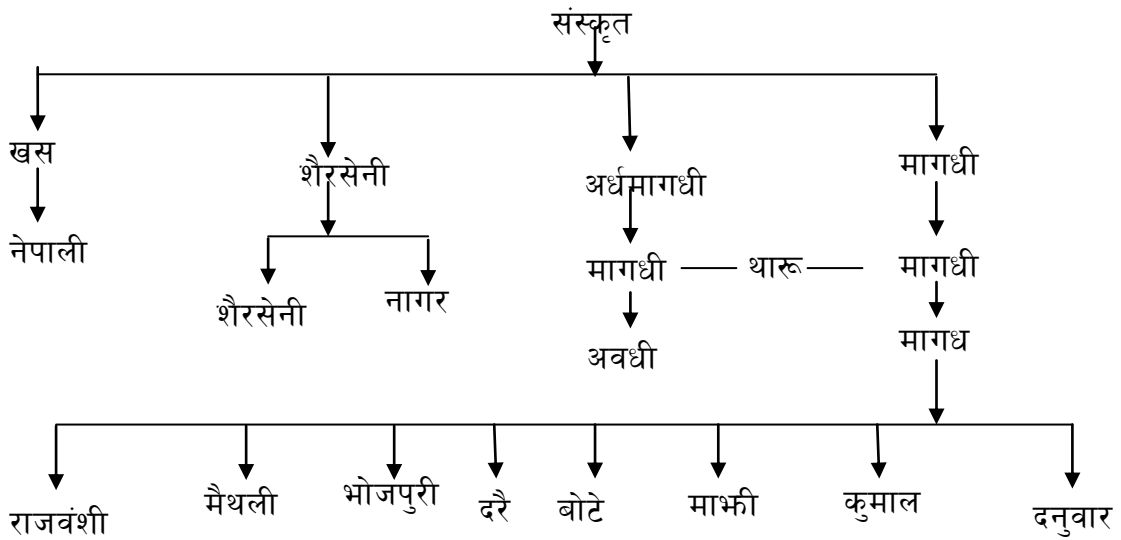
२.६.१ नेपाली भाषाको उद्भव र विकास

नेपाली भाषाको विकास आर्य-इरानेली शाखाको संस्कृत भाषाबाट अपभ्रंश हुँदै आधुनिक आर्य भाषाको रूपमा भएको मानिन्छ । नेपाली भाषा कुन प्राकृत र कुन अपभ्रंशबाट विकास भएको भन्ने विषयमा मतभेद पाइन्छ । विभिन्न विद्वान्हरूले यस विषयमा विभिन्न आधारहरू प्रस्तुत गरेका छन् । उनीहरूको विवेचनाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नेपाली भाषा शैरसेनी, पैशाची र खस प्राकृतमध्ये कुनै न कुनै प्राकृत भाषाबाट जन्मेको हो (गौतम, २०४९:३६) । ब्रतराज आचार्यले नेपाली भाषाको उद्भव खस अपभ्रंशबाट भएको हो भनेका छन् (आचार्य, २०४०:११७) । बालकृष्ण पोखरेलले संस्कृतबाट विकसित भएको भाषामध्ये खस अपभ्रंशबाट नेपाली भाषाको विकास भएको हो भनेका छन् (पोखरेल, २०५५:२०) । पोखरेलले विद्वान्हरू बीच जे-जस्ता मतमतान्तर भए पनि उद्दिश्य

शाखाबाट नेपाली भाषाको उद्भव भारोपेली भाषा परिवारको सतम् वर्ग अन्तर्गत पर्ने इरानेली शाखाको तीन प्रशाखामध्ये भारतीय आर्य भाषाबाट विकसित संस्कृत भाषा हुँदै खस प्राकृत वा चुलिका पैसाचीबाट जन्मिएको नव्य भारतीय आर्य भाषाबाट भएको हो भनेका छन् (पोखरेल, २०५५:२२) । समग्रमा आधुनिक आर्य भाषाहरूको उद्भवको सन्दर्भमा नेपाली भाषाको उद्भव प्रक्रियालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

आरेख १

नेपाली भाषाको उद्भव

(आचार्य, २०४०:११७)

अन्य भाषाहरूसरह विक्रमको एघारौँ शताब्दीतिर नै नेपाली भाषाको विकास भएको मानिन्छ । कतिपय अन्वेषकहरूले वि.सं. १०३८ को दामुपालको शिलालेखलाई नेपाली भाषाको सर्वप्राचीन नमुना माने तापनि यो प्रमाणित छैन । वि.सं. १३१२ को अशोक चल्लको शिलालेख नेपाली भाषाको पहिलो अभिलेखको रूपमा देखापरेको छ । नेपाली भाषाको पूर्वरूप पहाडी अपभ्रंश पश्चिमी नेपालमा खसहरू आउनुभन्दा पहिले पनि बोलिन्थ्यो तर खसहरू आएपछि उक्त अपभ्रंशको नाम खस अपभ्रंश अर्थात् खस कुरा भयो (पोखरेल, २०५५:३७) । नेपाली भाषालाई पहिले गोर्खाली भाषा भने पनि नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा र सम्पर्क भाषाको रूपमा यसको प्रयोग हुन थालेदेखि यसलाई नेपाली भाषा भन्ने गरेको पाइन्छ । नेपाली भाषाको काल विभाजन विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न तरिकाले गरेका छन् । बालकृष्ण पोखरेलका अनुसार नेपाली भाषाको काल विभाजन यसप्रकार रहेको छ :

- (१) प्राचीनकाल - एघारौं शताब्दीदेखि सोह्रौं शताब्दीसम्म
 (२) मध्यकाल - सोह्रौं शताब्दीदेखि उन्नाइसौं शताब्दीसम्म
 (३) आधुनिककाल - बीसौं शताब्दीदेखि हालसम्म (पोखरेल, २०५५:३६)

नेपाली भाषा एघारौं शताब्दीदेखि आजसम्म आइपुग्दा यसले निकै विस्तार पाएको छ । हाल नेपाली भाषा साहित्य, सञ्चार जस्ता क्षेत्रमा विकसित भाषाको रूपमा देखापरेको छ । नेपालभित्र र नेपालबाहिर पनि यस भाषाले विस्तृत क्षेत्र ओगटेको छ । यो भाषा नेपालभित्र सम्पर्क र सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा विकसित भएको सम्बृद्ध भाषा हो ।

२.६.२ भौगोलिक विस्तार र भाषिका

नेपाली भाषा नेपालको सबै भूभागमा बोलिने भाषा हो । यो भाषा बोल्ने मानिस नेपालबाहिर भारत र भुटानमा पनि प्रशस्त छन् । ठूलो क्षेत्रमा बोलिने हुँदा नेपाली भाषामा क्षेत्रीय विविधता प्रशस्त पाइन्छ ।

नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेद वा भाषिकालाई विभिन्न भाषाविद्हरूले अलग-अलग तरिकाले वर्गीकरण गरेका छन् । ब्रतराज आचार्यले नेपाली भाषालाई पूर्वी, पश्चिमी र केन्द्रीय गरी तीन भागमा विभाजन गरेका छन् (आचार्य, २०४०:५६) । चूडामणि बन्धुले नेपाली भाषालाई पूर्वी, पश्चिमी र केन्द्रीय गरेर विभाजन गरेका छन् (बन्धु, २०५२:५६) । भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलले भाषिक भेदलाई पूर्वेली, माभाली, ओरपश्चिमा, मभूपश्चिमा, परपश्चिमा गरेर पाँच भागमा वर्गीकरण गरेका छन् (पोखरेल, २०५५:४३) । समग्रमा नेपाली भाषाका पूर्वेली, माभाली, ओरपश्चिमा, मभूपश्चिमा, परपश्चिमा पाँच भाषिका रहेको मान्न सकिन्छ ।

२.७ भोजपुरी भाषाको परिचय

भोजपुरी भाषा नेपालको मध्य तराईको प्रमुख भाषा हो । यो आधुनिक आर्य भाषाहरूमध्येको एक भाषा हो । यस भाषाको नामकरण भारतीय विहार राज्यको भोजपुर गाउँको नामबाट रहेको हो जुन अहिले एउटा जिल्ला भएको छ । त्यहाँ भोजपुर नाउँको एउटा ठूलो परागना (गाउँहरूको समूह) छ जसमा नयाँ भोजपुर र पुरानो भोजपुर दुई गाउँ

छन् । मध्यकालमा यी स्थानमा मध्यप्रदेशको उज्जैनबाट आएका भोजवंशी राजाले आफ्ना पूर्वज राजा भोजको नामबाट यो स्थानको नामकरण गरे भन्ने भनाइ छ । त्यहि कारणले यो ठाउँको वरिपरि बोलिने भाषालाई भोजपुरी भाषा भनिएको हो (यादव,२०७२:२४) । यस भाषालाई भोजपुरी भोजपुरीया आदि नाम दिइएको पाइन्छ (तिवारी,२०११:१) । भोजपुरी वा भोजपुरीया नाम कम्तिमा पनि मुगलको अन्तिम समयदेखि प्रचलनमा रहेको पाइन्छ (तिवारी,१९६०:२१) । यो भाषा नेपालको मध्य तराई र उत्तरमध्य भारतको प्रमुख भाषाको रूपमा रहेको छ । नेपालको मध्य तराईमा मुख्य रूपमा रौतहट, बारा, पर्सा, चितवन, र रुपन्देहीमा यो भाषा बोलिन्छ । भोजपुरी भाषा पहिला कैथी लिपिमा लेखिन्थ्यो तर अहिले यो भाषा देवनागरी लिपिमा नै लेखिन्छ (गौतम र चौलागाई,२०७०:३७३) । वि.सं. २०६८ सालको नेपालको जनगणनाअनुसार नेपालमा भोजपुरी भाषा बोल्ने मानिस १५,८४,९५८ छन् । यो नेपालको कूल जनसंख्याको ५.९८ प्रतिशत हो ।

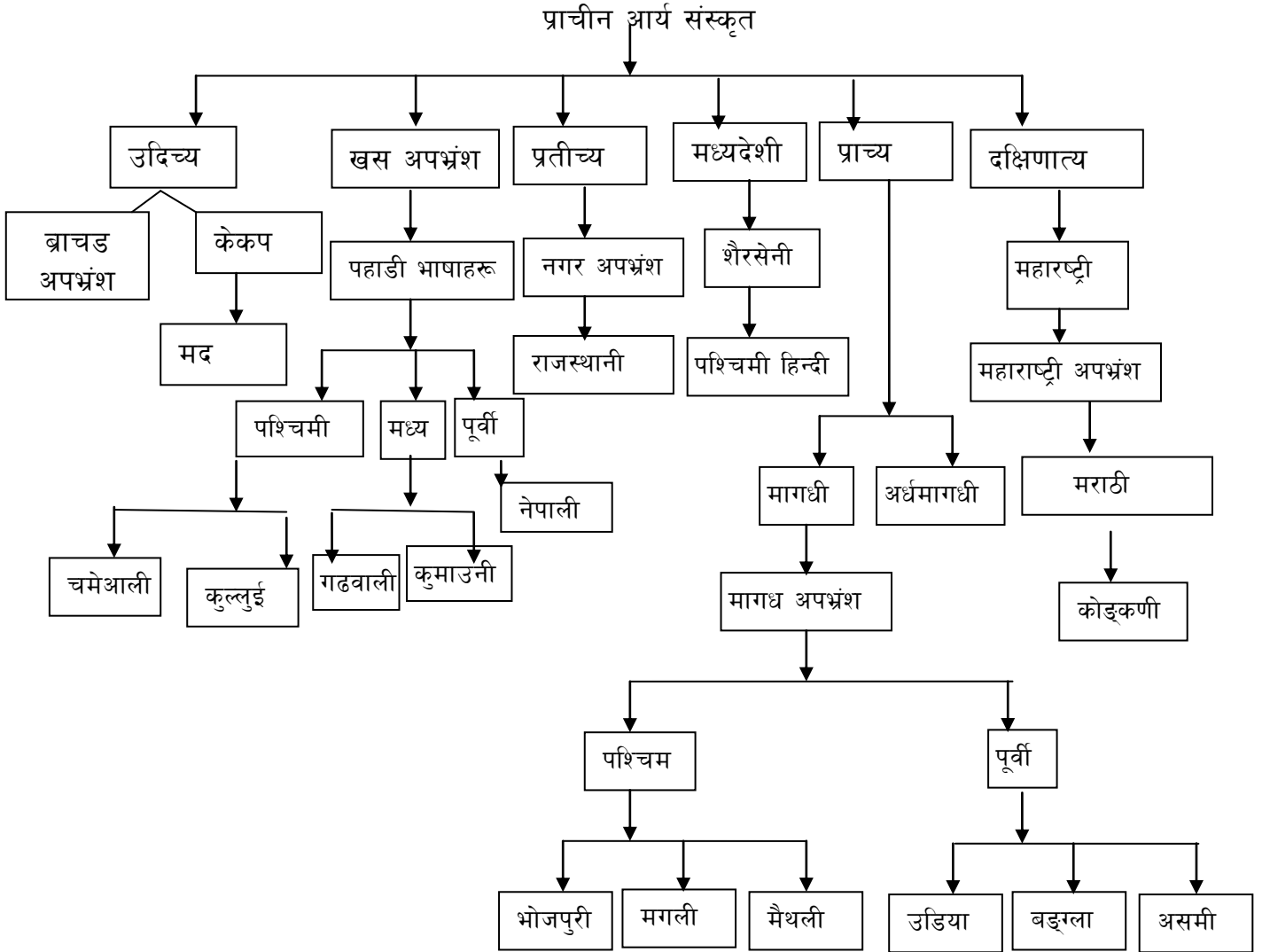
२.७.१ भोजपुरी भाषाको उद्भव र विकास

भोजपुरी भाषा पनि नेपाली भाषा जस्तै भारोपेली भाषा परिवारको सतम् वर्गमा पर्ने भाषा हो । यो भाषा आर्यइरानेली शाखाको संस्कृत भाषाबाट छुट्टिएको मागधी प्राकृतबाट मागध अपभ्रंश हुँदै विकास भएको हो । भोजपुरी भाषा अन्य आधुनिक आर्य भाषासह विक्रमको दशौँ शताब्दीमा अस्तित्वमा आइसकेको थियो (गौतम,२०४९:१९८) ।

भोजपुरी भाषाको उद्भव कुन प्राकृत र कुन अपभ्रंशबाट भयो भन्ने बारेमा (विद्वान्हरूले विभिन्न धारणा राखेका छन् । ग्रियर्सनका अनुसार यो भाषा मागधी अपभ्रंशबाट विकसित भएको हो (ग्रियर्सन,१९२७:१५१) । ब्रतराज आचार्यले पनि भोजपुरी भाषालाई संस्कृतको मागधी प्राकृतबाट मागध अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको भाषाको रूपमा चिनाएका छन् (आचार्य,२०४०:११७) । आधुनिक आर्य भाषाहरूको उद्भव सन्दर्भमा भोजपुरी भाषाको उद्भव प्रक्रियालाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

आरेख २

भोजपुरी भाषाको उद्भव

(तिवारी, २०११:१७४)

भोजपुरी भाषाको सुरुवात नेपालको क्षेत्रबाट भएको देखिन्छ । गोरखनाथ र चौरंगीनाथको रचनामा भोजपुरीको आदिम स्वरूप भेटिन्छ । यी दुवैको जीवनकाल सातौँ-आठौँ शताब्दी मानिन्छ । यी व्यक्तिका कर्मक्षेत्र हालको नेपालको भोजपुरी क्षेत्र नै थियो । यो तथ्यले के कुरा स्पष्ट गर्छ भने आधुनिक कालमा नेपाल र भारत बन्नुभन्दा धेरै अगाडि देखि नै हालको नेपालको क्षेत्रमा भोजपुरीको आदिम स्वरूप बन्न सुरु भएको थियो (ठाकुर, २०७२:८१) । भोजपुरी भाषाको इतिहास सातौँ शताब्दीबाट सुरु भएको हो । आजभन्दा एघार सय वर्ष पहिला लेखिएको गोरखनाथको गोरखवाणी भोजपुरी भाषामा

भेटिन्छ (यादव, २०७२:२४) । उज्जैनका भोजवंशी राजाहरूले भारतको डुमरावको नजिकै भोजपुर नामक नगर बसाएका थिए । भोजहरूले बसाएको नगरको नाम भोजपुर र त्यस वरपरको भाषालाई भोजपुरी भनियो । स्वतन्त्र राज्यको अस्तित्वमा आइसकेको भोजपुर क्षेत्रलाई सन् १८८१ मा रोहतास प्रान्तमा गाभी भोजपुरी प्रान्त बनाइयो । त्यसपछि त्यस क्षेत्रमा बोलिने भाषालाई भोजपुरी भाषा नाम दिइयो (तिवारी, २०११:५) । भोजपुरी भाषाको कालविभाजन उपेन्द्र सहनीले वि.सं. २०६४ कार्तिक १९ को गोरखापत्रमा यसप्रकार गरेका छन् :

अपभ्रंश काल - सन् ८०० - १००० सम्म

प्राचीनकाल - सन् ११०० - १४०० सम्म

मध्यकाल - सन् १५०० - १८०० सम्म

आधुनिककाल - सन् १९०० पछि हालसम्म (सहनी, २०६४:९)

वर्तमान समयसम आइपुग्दा भोजपुरी भाषा सञ्चार माध्यमको भाषा, पठनपाठनको भाषा, सम्पर्कको भाषा, साहित्यको भाषाको रूपमा विकसित भएको छ ।

२.७.२ भौगोलिक विस्तार र भाषिका

भोजपुरी भाषाको विस्तार उत्तर हिमालयको तराईदेखि दक्षिण मध्य प्रान्तको जसपुर राज्यसम्म, पूर्वमा मुजफ्फरपुरको उत्तरपूर्वी बस्तीसम्म भएको छ (ग्रियर्सन, १९०३:२-३) । भोजपुरी भाषाका क्षेत्रभित्र भारतका तीन राज्यका भूभागहरू पर्दछन् । बिहार प्रान्तको चम्पारन, सारन, शाहाबाद, राँची र पलामू जिल्लाको अधिकांश क्षेत्रमा भोजपुरी बोलिन्छ । उत्तरप्रदेशको गाजीपुर, बलिया, वाराणसी, मिर्जापुर, जौनपुरका अधिकांश पूर्वी भाग, आजमगढ गोरखपुर, र बस्ती जिल्लाका अधिकांश पूर्वी भागमा भोजपुरी भाषाभाषी छन् । मध्यप्रदेशको सरगुजा र जसपुर राज्यको पूर्वी क्षेत्रमा भोजपुरी भाषाको बोलचाल पाइन्छ (तिवारी, १९७०:२६) । विहार र उत्तर प्रदेशको विभिन्न भागमा मात्र होइन नेपाल, सिक्किम, भुटान, वर्मा, सिंगापुर, मलाया, फीजी, युगाण्डा, केन्या, जर्मेका, ब्रिटिसगायना, सूरीनाम (दक्षिण-अफ्रिका) तथा लैटिन अमेरिकामासमेत भोजपुरी भाषीहरू छरिएका छन् (आचार्य, २०५३:१) ।

नेपाल, भारत लगायत अन्य धेरै देशहरूमा बोलचालमा रहेको भोजपुरी भाषाको क्षेत्र विस्तृत छ । धेरै क्षेत्रमा फैलिएको हुँदा यसका भाषिका पनि प्रशस्त छन् । विभिन्न विद्वानहरूले यस भाषाका भाषिका निर्धारण गरेका छन् । ग्रियर्सनले भोजपुरी भाषाका चार भाषिका निर्धारण गरेका छन्, उत्तरी भोजपुरी, दक्षिणी भोजपुरी, छत्तीसगढि भोजपुरी, नगपुरीया भोजपुरी (ग्रियर्सन, १९२७:१४९-१५०) । उदयनारायण तिवारीले ग्रियर्सनको विचारलाई समर्थन गर्दै उत्तरी भोजपुरीलाई २ वर्गमा वर्गीकरण गरेका छन्, सखरिया भोजपुरी, गोरखपुरी भोजपुरी (तिवारी, २०११:९-१०) । शशिशेखर तिवारीले भोजपुरी भाषाका तीन भाषिका निर्धारण गरेका छन्, मधेशी भोजपुरी, थारू भोजपुरी र नगपुरीया भोजपुरी (तिवारी, २०२७:२७) । समग्रमा भोजपुरी भाषाका उत्तरी भोजपुरी, नगपुरी भोजपुरी, पश्चिमी भोजपुरी, दक्षिणी भोजपुरी, थारू भोजपुरी र मधेशी भोजपुरी गरी ६ भाषिका निर्धारण गरिएको छ ।

नेपालमा मनाङ, रुकुम, जुम्ला र डोल्पा जिल्ला बाहेक सबै जिल्लामा बोलिने भोजपुरी भाषाको सङ्ख्या मध्य मदेशको पश्चिमदेखि रुपन्देही, नवलपरासी, चितवन (दक्षिणी भू-भाग), बारा, पर्सा, रौतहट र सर्लाही जिल्लामा उल्लेख्य छ । यी जिल्लाहरूमा पनि भोजपुरी भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने मानिसको सङ्ख्या रौतहट, बारा, पर्सा र रुपन्देही जिल्लामा सबभन्दा धेरै छन् र त्यसपछि नवलपरासी र सर्लाही जिल्लामा रहेका छन् (यादव, २०७०:१०१) । नेपालमा सर्लाहीदेखि पश्चिम रुपन्देही जिल्लासम्म भोजपुरी भाषाको क्षेत्र मानिन्छ । त्यसैगरी सर्लाही, रौतहट, बारा, पर्सा, चितवन(दक्षिण भू-भाग), नवलपरासी र रुपन्देही जिल्ला भोजपुरी क्षेत्रमा पर्छन् (यादव, २०७२:२५) ।

नेपालमा बोलिने भोजपुरी भाषाको तीन भाषिका रहेका छन् । ती निम्नानुसार छन् :

- (क) **पूर्वीय भोजपुरी :** बारा जिल्लाबाट पूर्वको क्षेत्रमा बोलिने भोजपुरी भाषालाई पूर्वीय भोजपुरी भनिन्छ ।
- (ख) **मध्य भोजपुरी :** बारा, पर्सा र चितवन जिल्लाको भोजपुरी भाषालाई मध्य भोजपुरी भनिन्छ । यो भोजपुरी नेपालको आदर्श भोजपुरी हो ।
- (ग) **पश्चिमी भोजपुरी :** नारायणी नदीभन्दा पश्चिम नवलपरासी, रुपन्देही जिल्लाको भोजपुरी पश्चिमी हो । (यादव, २०७२:२७)

नेपाल र भारतको विस्तृत क्षेत्रमा फैलिएको भोजपुरी भाषाका विभिन्न भाषिका विकसित भएका छन् । यो भाषाले वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा साहित्य, सञ्चार आदि क्षेत्रमा आफ्नो पकड बलियो बनाएको छ । यो भाषाले वि.सं. २०६३ सालको संविधानबाट नेपालको राष्ट्रभाषाको मान्यता प्राप्त गरेको छ । पठनपाठनको माध्यम भाषा र सञ्चार माध्यमको भाषाको रूपमा पनि यो भाषा विकास भएको पाइन्छ ।

२.८ नेपाली भाषा र भोजपुरी भाषाको सम्बन्ध

नेपाली भाषा र भोजपुरी भाषा दुवैमा धेरै समानता रहेका छन् । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषा भारोपेली भाषा परिवारका सतम् वर्गका भाषा हुन् । यी दुवै भाषा संस्कृत भाषाबाट विकसित भएका आधुनिक आर्य भाषाहरू हुन् । नेपाली भाषा पहाडी प्राकृतको खस अपभ्रंशबाट विकसित भएको भाषा हो भने भोजपुरी भाषा मागधी प्राकृतको मागध अपभ्रंशबाट विकसित भाषा हो ।

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषा नेपालको सीमानाभिन्न र सीमानाबाहिर पनि बोलिने भाषा हो । यी दुवै भाषा वि.सं. २०६३ को संविधानको आधारमा नेपालको राष्ट्र भाषा हो । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाले पठनपाठनको माध्यमभाषा र सञ्चार माध्यमको भाषाको रूपमा मान्यता पाएको छ ।

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका साहित्य विकसित छन् । दुवै भाषामा साहित्यका सम्पूर्ण विधाहरू रहेको भेटिन्छ ।

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका व्याकरणमा प्रशस्त समानता पाइन्छ । दुवै भाषाका वाक्य कर्ता, कर्म र क्रियाको शृङ्खलामा हुन्छन् । दुवै भाषाका क्रियाहरू कर्ता वा कर्मअनुसार रहेका हुन्छन् । कर्ता वा कर्मअनुसार क्रियापदको लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदि निर्धारण गरिन्छ ।

नेपालको तराईमा बस्ने नेपाली र भोजपुरी भाषी दुवैले एकअर्काको भाषा सिकेको पाइन्छ । आफ्नो परिवारमा मातृभाषामा बोलचाल गरे पनि समाजमा एकअर्कासँग कुराकानी गर्दा परिस्थितिअनुसार दुवै भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । सरकारी कामकाजको रूपमा नेपाली भाषाको नै प्रयोग हुने भएकोले भोजपुरी भाषीहरूले नेपाली भाषा सिक्ने पर्ने बाध्यात्मक अवस्था अबै रहेको छ । त्यस्तै शिक्षाको माध्यम भाषाको रूपमा नेपाली भाषाको नै प्रयोग अधिक भएकोले पनि शिक्षा प्राप्त गर्न भोजपुरी भाषीहरूले नेपाली भाषा

सिक्नु पर्ने अवस्था रहेको छ । नेपाली भाषीहरूले पनि समाजमा विचार आदानप्रदान गर्न र घुलमिल हुन भोजपुरी भाषा सिकेका हुन्छन् । यसरी नेपाली र भोजपुरी भाषा द्विभाषिकताको अवस्थामा तराईका विभिन्न क्षेत्रमा रहेको पाइन्छ । यी भाषाका सम्बन्ध सामाजिक प्रयोग, उत्पत्ति, समभाषापरिवार र व्याकरणिक समानता जस्ता आधारमा निकट रहेको देखिन्छ ।

२.९ निष्कर्ष

नेपाली र भोजपुरी भाषा दुवै भारोपेली भाषा परिवारको सतम् वर्गमा पर्ने आधुनिक आर्य भाषा हुन् । नेपाली भाषा संस्कृत भाषाको खस अपभ्रंशबाट विकसित भाषा हो भने भोजपुरी भाषा मागधी प्राकृत र मागध अपभ्रंशबाट विकसित भाषा हो । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको प्राचीन रूप एघारौँ शताब्दीमा देखापरेको थियो ।

नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा, औपचारिक शिक्षा, सञ्चार आदि विभिन्न क्षेत्रको भाषाको रूपमा विकास भएको भाषा हो भने भोजपुरी भाषा शिक्षा र सञ्चारको भाषाको रूपमा विकास भए पनि यसले सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा मान्यता पाएको छैन । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो ।

नेपाली भाषाको पूर्वेली, माझेली, ओरपश्चिमा, मझपश्चिमा, परपश्चिमा गरी पाँच भाषिका रहेका छन् भने भोजपुरी भाषाको उत्तरी भोजपुरी, नगपुरीया भोजपुरी, पश्चिमी भोजपुरी, दक्षिणी भोजपुरी, थारू भोजपुरी, मधेशी भोजपुरी गरी छ भाषिका रहेका छन् ।

परिच्छेद - तीन

नेपाली र भोजपुरी क्रियाका संरचना

३.१ विषयप्रवेश

समाजमा एकअर्कासँग विचार विनिमय गर्ने माध्यम भाषा हो । समाजमा मानिसहरू भाषाका माध्यमद्वारा सञ्चार गर्छन् । भाषालाई सुगठित गराउने नियम नै व्याकरण हो । भाषालाई टुक्राटुक्रा पारेर संरचना देखाउने र त्यसको उचित प्रयोगको नियम बताउने विद्यालाई व्याकरण भनिन्छ । व्याकरण भाषाको एउटा व्यवस्था हो । विभिन्न व्याकरणिक एकाइको योगबाट वाक्यव्यवस्थाको निर्माण हुन्छ । वाक्य व्याकरणको सबैभन्दा ठूलो एकाइ हो । वाक्य बन्नका लागि वाक्यभन्दा साना विभिन्न एकाइको मेल भएको हुन्छ । रूप-रूप मिलेर पद, पद-पद मिलेर पदावली, पदावली-पदावली मिलेर उपवाक्य र उपवाक्य-उपवाक्य मिलेर वाक्य बन्दछ ।

वाक्यमा उद्देश्य र विधेय दुई खण्ड हुन्छन् । उद्देश्य खण्डलाई नाम पदावली र विधेय खण्डलाई क्रिया पदावली पनि भनिन्छ । क्रिया पदावलीको मूलको रूपमा क्रियापद रहेको हुन्छ । क्रियाको सम्बन्ध उद्देश्य खण्ड वा नापसँग रहेको हुन्छ ।

क्रियाको संरचना बन्न धातु र अन्य सहायक क्रिया वा प्रत्ययहरूको आवश्यकता पर्दछ । यस परिच्छेदमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको तुलना क्रियाको संरचनाको आधारमा गरिएको छ ।

३.२ क्रियाको चिनारी

क्रिया वाक्यमा आउने अनिवार्य घटक हो । यसले वाक्यमा आएर घटना, कार्यव्यापार, अवस्था वा स्थिति बुझाउँछ । वाक्यमा कार्य बुझाएर वाक्य टुङ्ग्याउने विधेय खण्ड वा त्यसको एक भागलाई क्रिया भनिन्छ ।

केही हुनु, गर्नु आदि काम अर्थात् व्यापार बुझाएर कुरा गर्ने शब्दलाई क्रियापद भनिन्छ (सिग्द्याल, २०४०:६७) । यसले वाक्यमा वाच्य, भाव, काल र पक्ष जनाउँछ (पोखरेल, २०५६:१२७) । प्रक्रिया, घटना, गतिविधि जस्ता कार्यव्यापार जनाउने शब्दलाई क्रिया भनिन्छ । तसर्थ क्रियाको कार्य भन्नाले प्रक्रिया वा गतिविधि जनाउनुलाई मानिन्छ

(अधिकारी, २०६३:९५) । क्रियाको अर्थ काम हो । अर्थात् त्यो शब्द जसबाट कामको बोध हुन्छ त्यसलाई क्रिया भनिन्छ (शर्मा र अशक, २०६४:१९) । यसले वाक्यमा विधेय भएर आई घटना, कार्यव्यापार, स्थिति वा अवस्था बुझाउने (शर्मा, २०७१:१३६) काम गर्दछ ।

समग्रमा क्रिया भन्नाले वाक्यमा विधेय खण्डको रूपमा आउने वाच्य, भाव, काल, पक्ष आदि व्याकरणात्मक कोटि गाँसिने र घटना, कार्यव्यापार, अवस्था वा स्थिति बुझाउने शब्द वा पद भन्ने बुझिन्छ ।

३.३ क्रियाका संरचकको आधार

क्रिया संरचनाको आधार धातु हो । जुन मूल धातुबाट प्रत्ययहरू भई क्रियापदहरू बन्दछन् सो मूल शब्दलाई धातु भनिन्छ (सिग्द्वयाल, २०४०:७२) । कुनै कार्य वा अवस्था बुझाउने बद्ध, चरम र लघुतम भाषिक एकाइलाई धातु हो (शर्मा, २०७१:१४९) । धातु घटना (कार्य) वा अवस्थाबोधक भाषिक एकाइ हो । यो केही शब्दको र सबै क्रियापदको मूल अंश हो (गौतम र चौलागाई, २०७०:१५९) । धातुलाई विभिन्न आधारमा निम्नलिखित तरिकाले विभाजन गरिएको पाइन्छ :

३.३.१ बनोटका आधारमा धातु

बनोटका आधारमा धातुलाई मूल र व्युत्पन्न धातु गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ (शर्मा, २०७१:१५१) ।

१. मूल धातु

अन्य कुनै रूपबाट व्युत्पन्न नभएको वा एकल रूपबाट बनेको धातुलाई एकरूपात्मक धातु भनिन्छ । अन्य कुनै रूपबाट नबनेकोले यसलाई मूल धातु पनि भनिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१६०) । नेपाली र भोजपुरी भाषामा भएका केही मूल धातुहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(१) मूल धातु उदाहरण

नेपाली	भोजपुरी
गर्	कर्
लेख्	लिख्
पढ्	पढ्
सुत्	सुत्
गन्	गन्
उठ्	उठ्
लड्	लड्
बस्	बस्
सोध्	पुछ्
खा	खा
भन्	कह
दि	दे
पिउ	पि

(सिग्दाल, २०४०:७८)

(तिवारी, २०११:२४४, २४५)

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा धेरैजसो मूल धातु उस्तै रहेका छन् । दुवै भाषामा मूल धातुहरू स्वरान्त र व्यञ्जनान्त दुवै प्रकारका पाइन्छन् । बइठ, पुछ्, गिन् आदि जस्ता केही धातुहरू भोजपुरी भाषामा आफ्नै भाषिक विशेषता अनुसार रहेका पाइन्छन् ।

२. व्युत्पन्न धातु

धातु, नाम र विशेषणबाट बन्ने धातु व्युत्पन्न धातु हो (शर्मा, २०७१:१५१) । यो एकभन्दा बढी रूपहरूको मेलबाट बनेको हुन्छ । व्युत्पन्न धातु नाम, विशेषण, अव्यय र

सिद्ध धातुमै समेत प्रत्यय लागेर बनेका हुन्छन् । नेपाली र भोजपुरी भाषामा रहेका केही व्युत्पन्न धातुहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(२) व्युत्पन्न धातु उदाहरण

नेपाली			भोजपुरी		
मूल	प्रत्यय	व्युत्पन्न धातु	मूल	प्रत्यय	व्युत्पन्न धातु
सुत्	+ आउ	= सुताउ	सुत्	+ आव	= सुताव
गर्	+ आउ	= गराउ	कर्	+ आव	= कराव
नाच्	+ आउ	= नचाउ	नाच्	+ आई	= नचाई
रु	+ आउ	= रुवाउ	रु	+ आई	= रुवाई
पढ्	+ आइ	= पढाइ	पढ्	+ आई	= पढाई
बस्	+ आइ	= बसाइ	बइठ्	+ आई	= बइठाई
गर्	+ आइ	= गराइ	कर्	+ आई	= कराई
मोटो	+ आउ	= मोटाउ	मोट	+ आ	= मोटा
लाज	+ आउ	= लजाउ	सर्म	+ आ	= सर्मा
डर	+ आउ	= डराउ	डर	+ आ	= डेरा
(गौतम र चौलागाई, २०७०:१३६)			(तिवारी, २०११:२५१)		

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा धातु र नामिक शब्दबाट व्युत्पन्न धातुहरू बन्दछन् । दुवै भाषामा व्युत्पन्न धातुभित्र प्रेरणार्थी धातु , नामधातु र भाववाच्य धातुहरू पाइन्छन् । नेपाली भाषामा व्युत्पन्न धातुमा धातु वा नामिक शब्दमा आउ, आइ जस्ता प्रत्यय जोडिएका हुन्छन् भने भोजपुरी भाषामा आव, आई, आ आदि प्रत्यय जोडिएका हुन्छन् ।

३.३.२ अक्षरका आधारमा धातु

आक्षरिक संरचनाका दृष्टिले नेपाली धातु दुई प्रकारका छन्, एकाक्षरी र अनेकाक्षरी (पोखरेल, २०५६:२७) ।

१. एकाक्षरी धातु

धातुको संरचनामा एक अक्षर मात्र हुने धातुलाई एकाक्षरी धातु भनिन्छ । एकाक्षरी धातुहरू स्वरान्त र व्यञ्जनान्त दुवै प्रकारका हुन्छन् । नेपाली र भोजपुरी भाषामा निम्नलिखित प्रकारका एकाक्षरी धातुहरू रहेका छन् :

(३) एकाक्षरी धातु उदाहरण

नेपाली	भोजपुरी
दि	दे
खा	खा
लि	ले
जा	जा
बस्	सुन्
गर्	कर्
सुत्	सुत्
हेर्	देख्
उठ्	उठ्
हिँड्	चल्
पढ्	पढ्
सोध्	पुछ्
फाल्	बिग्
छान्	चुन्

(पोखरेल, २०५६:२७)

(शर्मा र अशक, २०६४:२७)

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा एकाक्षरी धातुहरू रहेका छन् । दुवै भाषामा रहेका एकाक्षरी धातुहरू स्वरान्त र व्यञ्जनान्त दुई प्रकारका छन् । दुवै भाषाका एकाक्षरी धातुहरू मूल धातु मात्र रहेका छन् । केही धातुहरूको अध्ययनलाई हेर्दा दे, ले, चल, पुछ, चुन्, बिग्, कर् जस्ता एकाक्षरी धातुहरू भोजपुरीमा नेपालीको भन्दा भिन्न देखिन्छ ।

२. अनेकाक्षरी धातु

धातुको संरचनामा एकभन्दा बढी अक्षर हुनेलाई अनेकाक्षरी धातु भनिन्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा रहेका केहि अनेकाक्षरी धातुहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(४) अनेकाक्षरी धातु उदाहरण

नेपाली	भोजपुरी
सह, रह, बह, उभि, विर्स, उफ्रि	सह, रह, बह, खडिया, बइठ्
लखेट्, समात्, पिउ, नुहाउ	पकड्, नहा, पुछ्छाई, पढाव
उखेल, मोटाउ, लजाउ, सुताउ	उखाड्, मोटा, सर्मा, सुताव
(पोखरेल, २०५६:२७)	(शर्मा र अशक, २०६४:२७)

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा अनेकाक्षरी धातुहरू स्वरान्त र व्यञ्जनान्त दुई प्रकारका रहेका पाइन्छन् । दुवै भाषाका अनेकाक्षरी धातुहरूमा मूल र व्युत्पन्न दुई प्रकारका धातु पर्दछन् । भोजपुरी भाषाका खडिया, बइठ, पकड, नहा, पढाव आदि धातुहरू नेपाली भाषाका भन्दा भिन्न स्वरूपका छन् ।

३.३.३ अन्त्यका आधारमा धातु

धातुलाई अन्त्यका आधारमा व्यञ्जनान्त, एकस्वरान्त र दुईस्वरान्त गरी विभाजन गर्न सकिन्छ (शर्मा, २०७१:१५१) । यस शोधपत्रमा द्विस्वरान्त र एकस्वरान्त धातुलाई स्वरान्त धातुभिन्नै राखेर अध्ययन गरिएको छ ।

१. स्वरान्त धातु

धातुको संरचनामा अन्तिममा स्वरवर्ण आउने धातुलाई स्वरान्त धातु भनिन्छ । स्वरान्त धातुमा एकस्वरान्त र द्विस्वरान्त दुई प्रकारका धातुहरू पर्दछन् । धातुको अन्तिममा एक स्वरवर्ण मात्र आउने धातुलाई एकस्वरान्त धातु भनिन्छ भने धातुको अन्तिममा दुई स्वरवर्ण आउने धातुलाई द्विस्वरान्त धातु भनिन्छ (शर्मा, २०७१:१५१) । नेपाली र भोजपुरी भाषामा रहेका केही स्वरान्त धातुहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(५) स्वरान्त धातु उदाहरण

नेपाली

ख् + आ = खा

द् + इ = दि

ल् + इ = लि

ज् + आ = जा

प् + इ + उ = पिउ

र् + अ + ह = रह

स् + इ + उ = सिउ

आ + उ = आउ

ड् + अ + र् + आ + उ = डराउ

ब् + अ + न् + आ + उ = बनाउ

(शर्मा, २०७१:१५१)

भोजपुरी

ख् + आ = खा

द् + ए = दे

ल् + ए = ले

ज् + आ = जा

प् + इ = पि

र् + अ + ह = रह

स् + इ = सि

आ

स् + उ + त् + आ + ई = सुताई

ब् + अ + न् + आ + ई = बनाई

(तिवारी, २०११:२८६)

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका स्वरान्त धातुहरूमा एकस्वरान्त र द्विस्वरान्त धातुहरू पाइन्छन् । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका स्वरान्त धातुहरू मूल र व्युत्पन्न प्रकृतिका पाइन्छन् । दुवै भाषामा रहेका स्वरान्त धातुहरू एकाक्षरी र अनेकाक्षरी दुई प्रकारका छन् । नेपाली भाषामा मूल धातुमा पनि एकस्वरान्त र द्विस्वरान्त धातु पाइन्छन् भने भोजपुरी भाषामा मूल धातुमा द्विस्वरान्त धातु पाइँदैन ।

२. व्यञ्जनान्त धातु

धातुको संरचनामा अन्तिममा व्यञ्जन वर्ण हुने धातुलाई व्यञ्जनान्त धातु भनिन्छ (शर्मा, २०७१:१५१) । नेपाली र भोजपुरी भाषामा रहेका केही व्यञ्जनान्त धातुहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(६) व्यञ्जनान्त धातु उदाहरण

नेपाली

ब् + अ + स् = बस्

ग् + अ + र् = गर्

भोजपुरी

ब् + अ + इ + ठ् = बइठ्

क् + अ + र् = कर्

स् + उ + त् = सुत्

ह् + ए + र् = हेर्

उ + ठ् = उठ्

ह् + इ + ड् = हिँड्

म् + अ + र् = मर्

स् + अ + म् + आ + त् = समात्

म् + आ + न् = मान्

(शर्मा, २०७१:१५१)

स् + उ + त् ; सुत्

द् + ए + ख् = देख्

उ + ठ् = उठ्

च् + अ + ल् = चल्

म् + अ + र् = मर्

प् + अ + क् + अ + ड् = पकड्

म् + आ + न् = मान्

(शर्मा र अशक, २०६४:२५)

दुवै भाषामा व्यञ्जनान्त धातुहरू एकाक्षरी र अनेकाक्षरी प्रकृतिका रहेका छन् । दुवै भाषाका व्यञ्जनान्त धातुहरू समान छन् ।

३.४ संरचनाको आधारमा क्रिया

संरचना भनेको बनोट हो । बनोटका आधारमा क्रियालाई सरल क्रिया र जटिल क्रिया गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ (शर्मा, २०७१:१४०) ।

३.४.१ सरल क्रिया

एउटा मात्र धातुबाट बनेको क्रिया सरल क्रिया हो । यसलाई विभिन्न विद्वानहरूले निम्नानुसार परिभाषित गरेका छन् :

“एउटा धातु मात्र मिलेर बनेको क्रियालाई सरल क्रिया भन्ने चलन छ (पोखरेल, २०५६:६१) ।”

“सरल क्रियामा एउटा मात्र क्रिया हुन्छ । अथवा अर्को क्रियासँग संयुक्त नभएको एकल क्रिया नै सरल क्रिया हो (अधिकारी, २०६३:१०२) ।”

“जुन क्रियाको निर्माण कुनै एक धातुले भएको छ भने त्यसलाई सरल क्रिया भनिन्छ (शर्मा र अशक, २०६४:२२) ।”

“एउटा धातुबाट बनेको क्रियालाई सरल क्रिया भन्दछन् (शर्मा, २०७१:१४०) ।”

माथिका परिभाषाहरूलाई हेर्दा सरल क्रिया भनेको एउटा मात्र धातुबाट निर्माण भएको क्रिया हो भन्ने बुझिन्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा रहेका केही सरल क्रियाहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(७) नेपाली भाषाका सरल क्रिया उदाहरण

धातु		रूपायक प्रत्यय	=	सरल क्रिया
लाग्	+	ओस्	=	लागोस्
हेर्	+	अ	=	हेर
गर्	+	एँ	=	गरँ
भन्	+	औँ	=	भनौँ
पढ्	+	छ	=	पढ्छ

(शर्मा, २०७१:१४१)

(८) भोजपुरी भाषाका सरल क्रिया उदाहरण

धातु		रूपायक प्रत्यय	=	सरल क्रिया
कर्	+	ला	=	करेला
कर्	+	इलस्	=	कइलस्
जा	+	इल	=	गइल
पढ्	+	इलस्	=	पढइलस्
सुत्	+	लख	=	सुतलख

(शर्मा र अशक, २०६४:२२)

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका सरल क्रियामा समानता रहेको पाइन्छ । दुवै भाषाका सरल क्रियामा एउटा मात्र धातु रहेको हुन्छ । दुवै भाषामा सरल क्रिया बन्दा धातुमा सोभै रूपायक (लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष आदि) प्रत्यय गाँसिएर सरल क्रिया बन्छन् ।

३.४.२ जटिल क्रिया

दुई वा दुईभन्दा बढी धातुबाट बनेको क्रियालाई जटिल क्रिया भनिन्छ (शर्मा, २०७१:१४१) । जटिल क्रियालाई निम्नलिखित दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

१. संयुक्त क्रिया

संयुक्त क्रियालाई विभिन्न विद्वान्हरूले आफ्नै तरिकाले परिभाषित गरेका छन् ।

“एकभन्दा बढी धातुहरू मिलेर एउटा मात्र (पहिलोचाहिँ) धातुको अर्थ दिन्छन् भने अर्थात् एउटै मात्र धातुको काम गर्छन् भने त्यस्ता धेरै धातु मिलेर बनेको क्रियाको मालालाई संयुक्त क्रिया भन्दछन् (पोखरेल, २०५६:४७) ।”

“एक वा एकभन्दा बढी मुख्य क्रिया र हु सहायक क्रियाबाट बनेको क्रियालाई संयुक्त क्रिया भनिन्छ (शर्मा, २०७१:१४१) ।”

उपर्युक्त परिभाषाहरूलाई हेर्दा माधव पोखरेलले दुई वा दुईभन्दा बढी धातुबाट बनेको जुन पनि क्रियालाई संयुक्त क्रिया मानेका देखिन्छ भने मोहनराज शर्माले संयुक्त क्रिया हुन ‘हु’ सहायक क्रिया जोडिएको हुनुपर्ने भनेका छन् । माधव पोखरेलका मतअनुसारको संयुक्त क्रियालाई नै यस शोधपत्रमा अध्ययन गरिएको छ ।

जुनसुकै किसिमको संयुक्त क्रियामा पनि उनिएको पहिलो धातुमा मात्र अभिधार्थ वा कोशगत अर्थ कायम रहन्छ । दोस्रो, तेस्रो, चौथो आदि जुनसुकै धातुको पनि अभिधार्थ उड्छ र त्यसमा नयाँ व्याकरणिक अर्थको जलप लाग्छ । यसमा एउटै धातु दोहोरिए पनि पहिलो र दोस्रो धातुको एउटै अर्थ हुँदैन । यसरी आफ्नो अभिधार्थ कायम राख्न संयुक्त क्रियाका मालामा उनिएको सबभन्दा देब्रेतिर पर्ने अर्थात् पहिलो धातुलाई मेरु, सबभन्दा दाहिनेतिर पर्ने सक्ने धातु (छ, थियो) लाई योजिका र कोशगत अर्थ गुमाइसकेर नयाँ व्याकरणिक अर्थको जलप लागेका अनि मेरु र योजिकाबीचको धातुलाई रञ्जक क्रिया भनिन्छ (पोखरेल, २०५६:४८) । नेपाली र भोजपुरी भाषामा रहेका संयुक्त क्रियाहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(९) नेपाली भाषाका संयुक्त क्रिया

मूल क्रिया (मेरु)	सहायक क्रिया (रञ्जक + योजिका)	संयुक्त क्रिया
लेख् + इ	दि + एँ	लेखिदिँ
भेट् + ने	गर् + छु	भट्ने गर्छु
खा + इ	दिइ - सकि -हाल् +छ	खाइदिइसकिहालेछ
हाल् +इ	दि + यो	हालिदियो

लड् + इ	हाल् + एछ	लडिहालेछ
जा + नु	पर् + छ	जानुपर्छ
गर् + नु	हु + छ	गर्नुहुन्छ

(पोखरेल, २०५६:४९)

(१०) भोजपुरी भाषाका संयुक्त क्रिया

मूल क्रिया (मेरु)	सहायक क्रिया (रञ्जक + योजिका)	संयुक्त क्रिया
चल् + अत्	रह + ल	चलत रहल
गिर्	जा + इल	गिर गइल
कर्	पा + एब	कर पाएब
आ + इल	कर् + अब	आइल करब
कर् + ए	पड् + ई	करे पडी
काट्	खा + इलक	काट खइलक
जा + य	लाग् + ली	जाय लगली
कह + ए	दे + ब	कहे देब

(सिंह, २००९:११७)

दुवै भाषाका संयुक्त क्रियाहरू दुई वा सोभन्दा बढी धातुबाट बनेका छन् । दुवै भाषाका संयुक्त क्रियामा पहिलो क्रियाको अर्थ प्रधान रहेको छ भने अरु क्रियाहरू सहायक क्रियाको रूपमा आएका छन् । केही उदाहरणहरूका आधारमा हेर्दा नेपाली भाषाका कृदन्तीकृत भएका क्रियापदबाहेक अन्य संयुक्त क्रिया जोडिएका छन् भने भोजपुरी भाषामा भएका सबै संयुक्त क्रियाहरू पद वियोग भएका छन् ।

२. मिलित क्रिया

मिलित क्रिया पनि जटिल क्रियाको एक प्रकार हो । मिलित क्रियालाई धेरै भाषाविद्ले संयुक्त क्रियाभित्र नै राखेको पनि पाइन्छ । मिलित क्रियाका बारेमा केही भाषाविद्वह्रले दिएका परिभाषा निम्नानुसार रहेका छन् :

“नाम, विशेषण वा अव्ययसँग क्रिया जोडिएर बनेका संरचनाले एउटै मात्र क्रियाको काम गर्छ (वा अर्को भाषामा उल्था गर्दा एउटै मात्र शब्द आउँछ) भने त्यस्ता क्रियालाई मिलित क्रिया भन्ने चलन छ (पोखरेल, २०५६:६०) ।”

“एक वा एकभन्दा बढी मुख्य क्रिया र हु बाहेक अन्य सहायक क्रियाबाट बनेको क्रियालाई मिलित क्रिया भनिन्छ (शर्मा, २०७१:१४१) ।”

माथिका परिभाषालाई हेर्दा भाषाविद् पोखरेलले मिलित क्रिया हुन नाम, विशेषण र अव्ययसँग क्रिया जोडिनु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् भने शर्माले मिलित क्रिया हुन एक वा एकभन्दा बढी मुख्य क्रियासँग हु बाहेकका सहायक क्रिया जोडिएको हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । यस शोधपत्रमा पोखरेलको मतअनुसारको नाम, विशेषण र अव्ययमा क्रिया जोडिएर बनेको क्रियालाई मिलित क्रिया मानेर अध्ययन गरिएको छ । नेपाली र भोजपुरी भाषाका केहि मिलित क्रियाहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(११) नेपाली भाषाका मिलित क्रिया उदाहरण

मूल शब्द	सहायक क्रिया	मिलित क्रिया
काम	गर् + यो	काम गऱ्यो
मन	पर् + छ	मनपर्छ
हात	पार् + यो	हात पाऱ्यो
कुरा	गर् + यो	कुरा गऱ्यो
अघि	बढ् + यो	अघि बढ्यो
मोटो	आउ + यो	मोटायो
मुठी	आउ + छ	मुठ्याउँछ

(पोखरेल, २०५६:६०)

(१२) भोजपुरी भाषाका मिलित क्रिया उदाहरण

मूल शब्द	सहायक क्रिया	मिलित क्रिया
हाथ	आवल	हथिआवल
बात	आवल	बतिआवल
आग	आवल	अगिआवल
लात	आवल	लतिआवल

पिठ	आवल	पिठिआवल
गरम	आवल	गरमावल
काम	कर् + इलख	काम कइलख

(सिंह, २००९:११०)

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा रहेका मिलित क्रियाहरू नाम, विशेषण र अव्यय शब्दमा सहायक क्रिया जोडिएर बन्दछन् । दुवै भाषामा नामिक शब्दपछि धातु जोडिन्छ । भोजपुरी भाषामा मिलित क्रियालाई नामिक धातु भनिएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा मिलित क्रिया नामिक शब्द वा अव्ययमा धातु र कालबोधक सहायक क्रिया जोडिएर बनेका छन् भने भोजपुरी भाषामा मिलित क्रिया नामिक शब्द वा अव्ययमा आवल, इलख, आदि प्रत्यय जोडिएर बनेका छन् ।

३.५ निष्कर्ष

वाक्यमा आएर कार्य, अवस्था वा स्थिति बुझाउने र वाक्य टुङ्ग्याउने विधेय खण्ड वा विधेय खण्डको एक अंशलाई क्रिया भनिन्छ । क्रियापदको आधार वा मूल अंश धातु हो । धातुलाई बनोट, अन्त्य र अक्षरका आधारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

बनोटको आधारमा मूल र व्युत्पन्न दुई प्रकारका धातु रहेका छन् । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा मूल र व्युत्पन्न धातुहरू रहेका छन् । मूल धातुहरू दुवै भाषामा स्वरान्त र व्यञ्जनान्त दुवै प्रकारका रहेका छन् । धातु, नाम र विशेषणबाट बन्ने धातु व्युत्पन्न धातु हुन् । दुवै भाषामा व्युत्पन्न धातुभिन्न नामधातु, प्रेरणार्थीधातु र भाववाच्य धातुहरू पर्दछन् । यस्ता धातुहरू दुवै भाषामा नामिक शब्दमा विभिन्न प्रत्ययहरू जोडिएर बनेका हुन्छन् ।

अक्षरका आधारमा एकाक्षरी र अनेकाक्षरी दुई प्रकारका धातु रहेका छन् । एक अक्षरबाट बनेका धातु एकाक्षरी धातु हुन् । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा एकाक्षरी धातुहरूमा मूल धातु मात्र पर्दछन् । दुवै भाषामा स्वरान्त र व्यञ्जनान्त प्रकृतिका एकाक्षरी धातु पाइन्छ । एकभन्दा बढी अक्षरबाट बनेका धातुलाई अनेकाक्षरी धातु भनिन्छ । दुवै भाषाका अनेकाक्षरी धातुहरू स्वरान्त र व्यञ्जनान्त दुवै प्रकारका हुन्छन् । त्यस्तै अनेकाक्षरी धातुहरूमा मूल र व्युत्पन्न दुवै प्रकारका धातुहरू पर्दछन् ।

अन्त्यका आधारमा धातुलाई स्वरान्त र व्यञ्जनान्त गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । स्वरान्त धातुहरूको अन्त्यमा स्वरवर्ण आउँछन् भने व्यञ्जनान्त धातुहरूको अन्त्यमा व्यञ्जन वर्ण आउँछन् । स्वरान्त धातुहरू पनि एकस्वरान्त र द्विस्वरान्त दुई प्रकारका हुन्छन् । एकस्वरान्त धातुको अन्त्यमा एउटा स्वरवर्ण आउँछ भने द्विस्वरान्त धातुहरूको अन्त्यमा दुईटा स्वरवर्ण आउँछन् । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा स्वरान्त र व्यञ्जनान्त धातुहरू रहेका छन् । दुवै भाषाका स्वरान्त धातुहरूमा मूल र व्युत्पन्न धातुहरू रहेका छन् । त्यस्तै दुवै भाषामा रहेका एकस्वरान्त धातुहरू एकाक्षरी र अनेकाक्षरी प्रकृतिका रहेका छन् । नेपाली भाषाको मूल धातुमा पनि एकस्वरान्त र द्विस्वरान्त धातु पाइन्छन् तर भोजपुरी भाषाको मूल धातुमा द्विस्वरान्त धातु पाइँदैन । दुवै भाषाका व्यञ्जनान्त धातुमा पनि एकाक्षरी र अनेकाक्षरी धातु रहेका पाइन्छन् ।

संरचनाको आधारमा क्रियालाई सरल र जटिल क्रिया गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । जटिल क्रियाभिन्न संयुक्त र मिलित दुई प्रकारका क्रिया रहेका छन् ।

एउटा धातुबाट मात्र बनेको क्रियालाई सरल क्रिया भनिन्छ । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका सरल क्रिया एउटा मूल धातुमा रूपायक प्रत्यय गाँसिएर बन्छन् ।

एकभन्दा बढी धातुहरू मिलेर बनेका क्रियाहरू संयुक्त क्रिया हुन् । नेपाली र भोजपुरी भाषामा रहेका संयुक्त क्रियाको पहिलो क्रियाको अर्थ प्रमुख हुन्छ भने अन्य क्रियाहरू सहायक क्रियाको रूपमा आएका हुन्छन् ।

नाम, विशेषण र अव्ययसँग क्रिया जोडिएर बनेका क्रियाहरू मिलित क्रिया हुन् । दुवै भाषामा मिलित क्रियाहरू नाम, विशेषण र अव्ययसँग क्रिया जोडिएर बनेका छन् ।

परिच्छेद – चार

नेपाली र भोजपुरी क्रियाको रूपायन

४.१ विषयप्रवेश

क्रियाको रूपायन भन्नाले व्याकरणात्मक कोटि बुझिन्छ । वाक्यको विधेय खण्डमा रहेको क्रियाको लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, भाव, वाच्य, ध्रुवीयता जस्ता आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर नामिक पदको व्याकरणात्मक कोटि हो भने काल, पक्ष, भाव, वाच्य र ध्रुवीयता क्रियाको व्याकरणात्मक कोटि हो । लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर नामिक पदको व्याकरणात्मक कोटि भए पनि यिनीहरूले क्रियामा पनि प्रभाव पार्छ । यस परिच्छेदमा व्याकरणात्मक कोटिको आधारमा नेपाली र भोजपुरी क्रियाको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ लिङ्गको आधारमा नेपाली र भोजपुरी क्रिया

लिङ्ग मूलतः नामपदसँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो । लिङ्ग बुझाउने अङ्ग्रेजी शब्द 'जेन्डर' हो । 'जेन्डर' शब्द ल्याटिन भाषाको 'जेनस' बाट आएको हो । ल्याटिन भाषामा 'जेनस' शब्दको अर्थ वर्ग वा प्रकार भन्ने हुन्छ (लायन्स, इ.१९९५:२७०) ।

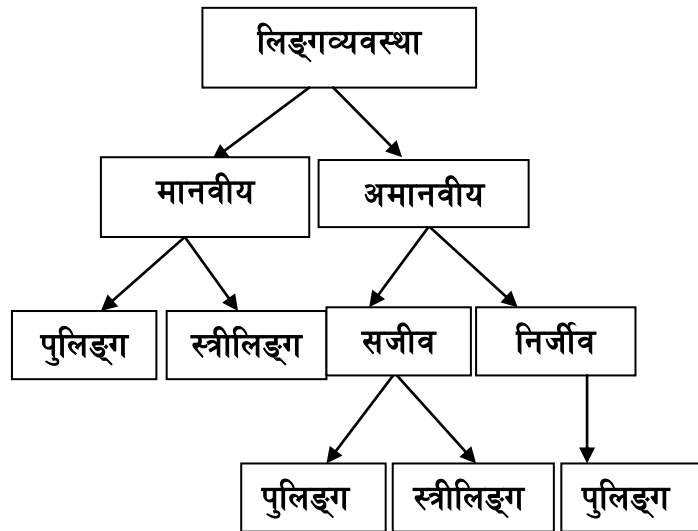
लिङ्गले नामको खास प्रकृतिलाई जनाउँछ । कुनै भाषामा रूपायक प्रत्यय र सङ्गतिद्वारा लिङ्गको अभिव्यक्ति हुन्छ भने कुनै भाषामा रूपायक प्रत्यय र सङ्गतिविना नै लिङ्गको अभिव्यक्ति हुन्छ । भाषिक रूप र सङ्गतिद्वारा लिङ्गको अभिव्यक्ति हुने भाषालाई व्याकरणिक लिङ्गव्यवस्था भएको भाषा भनिन्छ भने जातीय लिङ्गबोधक शब्दद्वारा भाषिक लिङ्गबोध हुने भाषालाई प्राकृतिक लिङ्गव्यवस्था भएको भाषा भनिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१८८) ।

नेपाली भाषामा प्राकृतिक र व्याकरणिक दुवै किसिमको लिङ्गव्यवस्था रहेको पाइन्छ । 'आमा', 'माइजू', 'दिदी' आदिलाई स्त्रीलिङ्गी शब्द र 'बुबा', 'मामा', 'दाइ' आदिलाई पुलिङ्गी शब्द मान्नु प्राकृतिक लिङ्गव्यवस्था हो भने 'छोरोले खायो ।', 'छोरीले खाई ।' जस्ता वाक्यमा व्याकरणिक लिङ्ग व्यवस्था देखिन्छ ।

लिङ्ग कति प्रकारका हुन्छन् भन्ने विषयमा विद्वान्हरूबीच केही मत भिन्नता पाइन्छ । संस्कृत भाषामा पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुसंक लिङ्ग गरी तीन प्रकारका लिङ्ग छन् । जर्मनी, पोलिस, अरबेली, ग्रीक, ल्याटिन र रुसी भाषामा पनि तीन लिङ्ग छन् । अफ्रिकाको वान्तु भाषामा भने लिङ्गका भेद धेरै छन् (बन्धु, २०५३:८४) । नेपाली व्याकरणमा दुई लिङ्ग छन् एउटा पुरुष जातिलाई बुझाउने पुलिङ्ग र अर्को स्त्री जातिलाई बुझाउने स्त्रीलिङ्ग (शर्मा, २०७९:४७८) । भोजपुरी भाषामा दुईवटा लिङ्ग पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग हुन्छ । बाँकी अवस्थामा लिङ्गभेद हुँदैन (शर्मा र अशक, २०६४:२९) । यसरी हेर्दा नेपाली र भोजपुरी भाषामा दुई प्रकारको लिङ्ग व्यवस्था रहेको कुरा बुझ्न सकिन्छ । नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्थालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

आरेख ३

नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था

(स्रोत: गौतम र चौलागाई, २०७०:९९०)

लिङ्ग नामिक पदको व्यकरणात्मक कोटि भए तापनि यसले क्रियामा पनि प्रभाव पार्दछ । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको क्रियामा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग गरी दुई लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यहाँ वर्तमान, भूत, भविष्यत् तीन कालका क्रियालाई छुट्टाछुट्टै खण्डमा राखेर तीन कालका आधारमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियामा पाइने लिङ्ग व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै मानवेतर प्राणी र निर्जीव वस्तुको क्रियामा पाइने लिङ्गव्यवस्थाको अध्ययन पनि यहाँ गरिएको छ ।

४.२.१ वर्तमान कालमा लिङ्ग

वर्तमान कालमा पुलिङ्गी क्रिया, स्त्रीलिङ्गी क्रिया र लिङ्ग नछुट्टिने क्रिया नेपाली र भोजपुरी भाषामा निम्नलिखित तरिकाले बन्छन् :

नेपाली

पुलिङ्ग : धातु + सहायक क्रिया (छ,छस्, छन्, छौं)

स्त्रीलिङ्ग : धातु + सहायक क्रिया (छे, छेस्, छिन्, छ्यौं)

दुवै लिङ्ग : धातु + सहायक क्रिया (छु, छौं, छन्,

नुहुन्छ) (शर्मा र अशक, २०६४:३६)

भोजपुरी

धातु + सहायक क्रिया (ल,ला, लन्)

धातु + सहायक क्रिया (ले, लु, लिन्)

धातु + सहायक क्रिया (ली)

(शर्मा, २०७१:४३६)

माथि दिइएको सूत्रका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २

वर्तमानकालीन क्रियामा लिङ्ग

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	खान्छु	खाली	खान्छौं	खाली
द्वितीय	खान्छेस्	खाले	खान्छौ	खालु सन्
	खान्छस्	खाले	खान्छौ	खाल सन्
	खान्छ्यौ	खालु	खान्छौ	खालु सन्
	खान्छौ	खाल	खान्छौ	खाल सन्
	खानुहुन्छ	खाली	खानुहुन्छ	खाली
तृतीय	खान्छे	खाले	खान्छन्	खालिन्
	खान्छ	खाला	खान्छन्	खालन्
	खान्छिन्	खालु	खान्छन्	खालु सन्
	खान्छन्	खाल	खान्छन्	खाल सन्
	खानुहुन्छ	खाली	खानुहुन्छ	खाली

माथिको तालिकामा प्रस्तुत क्रियाहरूलाई वाक्यमा यस प्रकार देखाउन सकिन्छ :

स्त्रीलिङ्ग

- (१) नेपा. म खाना खान्छु ।
भोज. हम खाना खाली ।
- (२) नेपा. हामी खाना खान्छौं ।
भोज. हमनी खाना खाली ।
- (३) नेपा. तँ खाना खान्छेस् ।
भोज. तें खाना खालु ।
- (४) नेपा. तिमीहरू खाना खान्छौ ।
भोज. तुलोग खाना खालु सन् ।
- (५) नेपा. तिमी खाना खान्छ्यौ ।
भोज. तु खाना खालु ।
- (६) नेपा. तिमीहरू खाना खान्छौ ।
भोज. तुलोग खाना खालु सन् ।
- (७) नेपा. तपाईं खाना खानुहुन्छ ।
भोज. रउआ खाना खाली ।
- (८) नेपा. तपाईंहरू खाना खानुहुन्छ ।
भोज. रउआ सभ खाना खाली ।
- (९) नेपा. ऊ/त्यो खाना खान्छे ।
भोज. ऊ/हऊ खाना खाले ।
- (१०) नेपा. उनीहरू/तिनीहरू खाना खान्छन् ।
भोज. ऊलोग/हऊलोग खाना खालिन् ।
- (१२) नेपा. उनी/तिनी खाना खान्छिन् ।
भोज. ऊ/हऊ खाना खालु ।

पुलिङ्ग

- म खाना खान्छु ।
हम खाना खाली ।
हामी खाना खान्छौं ।
हमनी खाना खाली ।
तँ खाना खान्छेस् ।
तें खाना खाल ।
तिमीहरू खाना खान्छौ ।
तुलोग खाना खाल सन् ।
तिमी खाना खान्छौ ।
तु खाना खाल ।
तिमीहरू खाना खान्छौ ।
तुलोग खाना खाल सन् ।
तपाईं खाना खानुहुन्छ ।
रउआ खाना खाली ।
तपाईंहरू खाना खानुहुन्छ ।
रउआ सभ खाना खाली ।
ऊ/त्यो खाना खान्छे ।
ऊ/हऊ खाना खाला ।
उनीहरू/तिनीहरू खाना खान्छन् ।
ऊलोग/हऊलोग खाना खालन् ।
उनी/तिनी खाना खान्छन् ।
ऊ/हऊ खाना खाल ।

(१३) नेपा. उनीहरू/तिनीहरू खाना खान्छन् । उनीहरू/तिनीहरू खाना खान्छन् ।

भोज. ऊलोग/हऊलोग खाना खालु सन् । ऊलोग/हऊलोग खाना खाल सन् ।

(१४) नेपा. उहाँ/हरू खाना खानुहुन्छ । उहाँ/हरू खाना खानुहुन्छ ।

भोज. उहाँ/लोग खाना खाली । उहाँ/लोग खाना खाली ।

माथिका उदाहरणहरू हेर्दा यी दुई भाषाका बीच निम्नलिखित कुरा स्पष्ट हुन्छन् :

(क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका वर्तमानकालीन क्रियामा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग दुई प्रकारका लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

(ख) नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषको आदर रहित र सामान्य आदरको एकवचनमा मात्र लिङ्ग भेद देखिन्छ । भोजपुरी भाषाको प्रथम पुरुष र द्वितीय, तृतीय पुरुषको उच्च आदर बाहेक सबै रूपमा लिङ्ग भेद देखिन्छ ।

(ग) प्रथम पुरुषको क्रियामा दुवै भाषामा लिङ्ग भेद पाइँदैन र उच्च आदरको क्रियामा पनि दुवै भाषामा लिङ्गभेद पाइँदैन ।

(घ) नेपाली भाषामा पुलिङ्ग जनाउन धातु वा क्रियामूल पछि छ, छस्, छन्, छौँ सहायक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ भने स्त्रीलिङ्ग जनाउन धातुपछि छे, छेस्, छिन्, छ्यौँ सहायक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ । त्यस्तै भोजपुरी भाषामा पुलिङ्ग जनाउन धातु वा क्रियामूल पछि ल, ला, लन् सहायक क्रिया जोडिन्छ भने स्त्रीलिङ्ग जनाउन धातुपछि ले, लु, लिन् सहायक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ ।

४.२.२ भूतकालमा लिङ्ग व्यवस्था

भूतकालमा पुलिङ्गी क्रिया, स्त्रीलिङ्गी क्रिया र लिङ्ग नछुट्टिने क्रिया नेपाली र भोजपुरी भाषामा निम्नलिखित तरिकाले बन्छन् :

नेपाली

पुलिङ्ग : धातु + सहायक क्रिया (यो, ए)

स्त्रीलिङ्ग : धातु + सहायक क्रिया (ई,इन्)

दुवै लिङ्ग : धातु + सहायक क्रिया

(एँ, यौँ, ए, नुभयो) (शर्मा, २०७१:४३६)

भोजपुरी

धातु + सहायक क्रिया (इ+ल, लस्,ले)

धातु + सहायक क्रिया (इ+लु, लि,लिन्)

धातु + सहायक क्रिया (इ+ली)

(तिवारी, २०११:२८९)

माथि दिइएको सूत्रका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ३
भूतकालीन क्रियामा लिङ्ग

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	खाएँ	खइली	खायौँ	खइली जा
द्वितीय	खाइस्	खइलु	खायौ	खइलु सन्
	खाइस्	खइले	खायौ	खइल सन्
	खायौ	खइलु	खायौ	खइल सन्
	खायौ	खइल	खायौ	खइल सन्
	खानुभयो	खइली	खानुभयो	खइली
तृतीय	खाई	खइलि	खायौ	खइलि सन्
	खायो	खइलस्	खायौ	खइल सन्
	खाइन्	खइलिन्	खायौ	खइलि सन्
	खाए	खइले	खायौ	खइले सन्
	खानुभयो	खइली	खानुभयो	खइली

माथिको तालिकामा प्रस्तुत क्रियाहरूलाई वाक्यमा यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

स्त्रीलिङ्ग

- (१५) नेपा. मैले खाना खाएँ ।
भोज. हम खाना खइली ।
- (१६) नेपा. हामीले खाना खायौँ ।
भोज. हमनी खाना खइली ।
- (१७) नेपा. तैले खाना खाइस् ।
भोज. तें खाना खइलु ।
- (१८) नेपा. तिमीहरूले खाना खायौ ।

पुलिङ्ग

- मैले खाना खाएँ ।
हम खाना खइली ।
हामीले खाना खायौँ ।
हमनी खाना खइली ।
तैले खाना खाइस् ।
तें खाना खइले ।
तिमीहरूले खाना खायौ ।

भोज. तुलोग खाना खइलु सन् ।	तुलोग खाना खइल सन् ।
(१९) नेपा. तिमीले खाना खायौ ।	तिमीले खाना खायौ ।
भोज. तु खाना खइलु ।	तु खाना खइल ।
(२०) नेपा. तिमीहरूले खाना खायौ ।	तिमीहरूले खाना खायौ ।
भोज. तुलोग खाना खइलु सन् ।	तुलोग खाना खइल सन् ।
(२१) नेपा. तपाईंले खाना खानुभयो ।	तपाईंले खाना खानुभयो ।
भोज. रउआ खाना खइली ।	रउआ खाना खइली ।
(२२) नेपा. तपाईंहरूले खाना खानुभयो ।	तपाईंहरूले खाना खानुभयो ।
भोज. रउआ सभ खाना खइली ।	रउआ सभ खाना खइली ।
(२३) नेपा. उसले/त्यसले खाना खाई ।	उसले/त्यसले खाना खायो ।
भोज. ऊ/हऊ खाना खइलि ।	ऊ/हऊ खाना खइलस् ।
(२४) नेपा. उनीहरूले/तिनीहरूले खाना खाए ।	उनीहरूले/तिनीहरूले खाना खाए ।
भोज. ऊलोग/हऊलोग खाना खइलि सन् ।	ऊलोग/हऊलोग खाना खइल सन् ।
(२५) नेपा. उनले/तिनले खाना खाए ।	उनले/तिनले खाना खाए ।
भोज. ऊ/हऊ खाना खइलिन् ।	ऊ/हऊ खाना खइले ।
(२६) नेपा. उनीहरूले/तिनीहरूले खाना खाए ।	उनीहरूले/तिनीहरूले खाना खाए ।
भोज. ऊलोग/हऊलोग खाना खइलि सन् ।	ऊलोग/हऊलोग खाना खइले सन् ।
(२७) नेपा. उहाँले/हरू खाना खानुभयो ।	उहाँले/हरू खाना खानुभयो ।
भोज. उहाँ/लोग खाना खइली ।	उहाँ/लोग खाना खइली ।

माथिका उदाहरणहरूबाट निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका भूतकालीन क्रियामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुई लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

- (ख) भूतकालको प्रथम पुरुषका क्रिया र उच्च आदरका क्रियामा दुवै भाषामा लिङ्ग भेद पाइँदैन ।
- (ग) नेपाली भाषाको भूतकालीन क्रियामा द्वितीय पुरुषको सामान्य आदरको एकवचन र बहुवचनमा लिङ्ग भेद पाइँदैन भने भोजपुरी भाषाको भूतकालीन क्रियामा द्वितीय पुरुषको सामान्य आदरको एकवचन र बहुवचन दुवैमा लिङ्ग भेद पाइन्छ ।
- (घ) नेपाली भाषाको भूतकालीन क्रियामा द्वितीय पुरुषको आदर रहित वा निम्न आदरमा लिङ्गभेद पाइँदैन तर भोजपुरी भाषाको भूतकालीन क्रियामा यहाँ लिङ्ग भेद पाइन्छ ।
- (ङ) दुवै भाषाको भूतकालको तृतीय पुरुषको आदर रहित र मध्यम आदरको क्रियामा एकवचनमा लिङ्ग भेद देखिन्छ तर बहुवचनमा भोजपुरी भाषाको क्रियामा मात्र लिङ्ग भेद देखिन्छ ।
- (च) नेपाली भाषाको भूतकालीन क्रियामा पुलिङ्ग जनाउन क्रियामूलमा यो, ए सहायक क्रिया जोडिन्छ भने स्त्रीलिङ्ग जनाउन क्रियामूलमा ई, इन् सहायक क्रिया जोडिन्छ ।
- (छ) भोजपुरी भाषाको भूतकालीन क्रियामा पुलिङ्ग जनाउन धातुमा इल, इलस्, इले सहायक क्रिया जोडिन्छ भने स्त्रीलिङ्ग जनाउन इलु, इलि, इलिन् सहायक क्रिया जोडिन्छ ।
- (ज) नेपाली भाषाको भूतकालीन क्रियामा क्रियामूलमा एँ, इस्, यौँ, नुभयो र बहुवचनमा यौ प्रत्यय लागेर बनेका क्रियाले लिङ्गभेद गर्दैन भने भोजपुरी भाषामा धातुमा इली सहायक क्रिया लागेर बनेको क्रियाले लिङ्ग भेद गर्दैन ।

४.२.३ भविष्यत्कालमा लिङ्ग व्यवस्था

नेपाली भाषामा वर्तमान काल र भविष्यत् काल वैकल्पिक रूपमा प्रयोग हुन्छन् । भविष्यत् कालका क्रिया जनाउन वर्तमानकालीन सहायक क्रियामा नै 'ने' कृदन्तको प्रयोग गरिन्छ । भविष्यत् कालमा पुलिङ्गी क्रिया, स्त्रीलिङ्गी क्रिया र लिङ्ग नछुट्टिने वा दुवै लिङ्गमा समान तरिकाले प्रयोग हुने क्रिया नेपाली र भोजपुरी भाषामा निम्नलिखित तरिकाले बन्छन् :

नेपाली

भोजपुरी

पुलिङ्ग :- धातु + सहायक क्रिया (ने छ,ने छस्,ने छन्,ने छौ) धातु + सहायक क्रिया
(इ/ए+ब)

स्त्रीलिङ्ग :- धातु + सहायक क्रिया (ने छे,ने छेस्,ने छिन्,ने छ्यौ) धातु + सहायक क्रिया
(इ/ए+बु,बे)

दुवै लिङ्ग :- धातु + सहायक क्रिया (ने छु,ने छौँ,ने छन्, धातु + सहायक क्रिया
नुहुनेछ) (इ/ए+म,ब,हे,ई)

(अधिकारी, २०६३:२१४)

(शर्मा र अशक, २०६४:४२)

माथि दिइएको सूत्रका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४

भविष्यत्कालीन क्रियामा लिङ्ग

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	खाने छु	खाएब/खाएम	खाने छौँ	खाएब/खाएम
द्वितीय	खाने छेस्	खइवे	खाने छौ	खइबु सन्
	खाने छस्	खइब	खाने छौ	खइब सन्
	खाने छ्यौ	खइबु	खाने छौ	खइबु सन्
	खाने छौ	खइब	खाने छौ	खइब सन्
	खानुहुने छ	खाइब	खानुहुने छ	खाइब
तृतीय	खाने छे	खाई	खाने छन्	खाइह सन्
	खाने छ	खाई	खाने छन्	खाइह सन्
	खाने छिन्	खाइहे	खाने छन्	खइहे सन्
	खाने छन्	खाइहे	खाने छन्	खइहे सन्
	खानुहुने छ	खाइब	खानुहुने छ	खाइब

माथिको तालिकाका क्रियाहरूलाई वाक्यमा यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

स्त्रीलिङ्ग

- (२८) नेपा. म खाना खाने छु ।
भोज. हम खाना खाएब/खाएम ।
- (२९) नेपा. हामी खाना खाने छौं ।
भोज. हमनी खाना खाएब ।
- (३०) नेपा. तँ खाना खाने छेस् ।
भोज. तें खाना खइबे ।
- (३१) नेपा. तिमीहरू खाना खाने छौ ।
भोज. तुलोग खाना खइबु सन् ।
- (३२) नेपा. तिमी खाना खाने छ्यौ ।
भोज. तु खाना खइबु ।
- (३३) नेपा. तिमीहरू खाना खाने छौ ।
भोज. तुलोग खाना खइबु सन् ।
- (३४) नेपा. तपाईं खाना खानुहुने छ ।
भोज. रउआ खाना खाइब ।
- (३५) नेपा. तपाईंहरू खाना खानुहुने छ ।
भोज. रउआ सभ खाना खाइब ।
- (३६) नेपा. ऊ/त्यो खाना खाने छे ।
भोज. ऊ/हऊ खाना खाई ।
- (३७) नेपा. उनीहरू/तिनीहरू खाना खाने छन् ।
भोज. ऊलोग/हऊलोग खाना खाइह सन् ।
- (३८) नेपा. उनी/तिनी खाना खाने छिन् ।
भोज. ऊ/हऊ खाना खइहे ।
- (३९) नेपा. उनीहरू/तिनीहरू खाना खाने छन् ।
भोज. ऊलोग/हऊलोग खाना खइहे सन् ।
- (४०) नेपा. उहाँ/हरू खाना खानुहुने छ ।
भोज. उहाँ/लोग खाना खाइब ।

पुलिङ्ग

- म खाना खानेछु ।
हम खाना खाएब/खाएम ।
हामी खाना खानेछौं ।
हमनी खाना खाएब ।
तँ खाना खाने छस् ।
तें खाना खइब ।
तिमीहरू खाना खाने छौ ।
तुलोग खाना खइब सन् ।
तिमी खाना खाने छौ ।
तु खाना खइब ।
तिमीहरू खाना खाने छौ ।
तुलोग खाना खाइब सन् ।
तपाईं खाना खानुहुने छ ।
रउआ खाना खाइब ।
तपाईंहरू खाना खानुहुने छ ।
रउआ सभ खाना खाइब ।
ऊ/त्यो खाना खाने छ ।
ऊ/हऊ खाना खाई ।
उनीहरू/तिनीहरू खाना खाने छन् ।
ऊलोग/हऊलोग खाना खाइह सन् ।
उनी/तिनी खाना खाने छन् ।
ऊ/हऊ खाना खइहे ।
उनीहरू/तिनीहरू खाना खाने छन् ।
ऊलोग/हऊलोग खाना खइहे सन् ।
उहाँ/हरू खाना खानुहुने छ ।
उहाँ/लोग खाना खाइब ।

माथिका उदाहरणहरूबाट लिङ्गसम्बन्धी निम्नलिखित कुराहरू स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको भविष्यत्कालीन क्रियामा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग दुई लिङ्ग व्यवस्था पाइन्छ ।
- (ख) भविष्यत् कालमा नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको प्रथम पुरुषको क्रियामा र द्वितीय र तृतीय पुरुषको उच्च आदरको क्रियामा लिङ्ग भेद पाइँदैन ।
- (ग) भविष्यत् कालमा नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको द्वितीय पुरुषको निम्न आदर र सामान्य आदरको एकवचनमा लिङ्ग भेद पाइन्छ तर बहुवचनमा भोजपुरीमा मात्र लिङ्ग भेद पाइन्छ ।
- (घ) तृतीय पुरुषको निम्न आदर र मध्ययम आदरको एकवचनमा नेपाली भाषामा लिङ्ग भेद पाइन्छ तर भोजपुरी भाषामा पाइँदैन । बहुवचनमा दुवै भाषामा लिङ्गभेद हुँदैन ।
- (ङ) नेपाली भाषामा पुलिङ्ग जनाउन भविष्यत्कालीन क्रियामा धातुपछि ने लागेर छ, छस्, छन् सहायक क्रिया जोडिन्छ भने स्त्रीलिङ्ग जनाउन धातुपछि ने लागेर छे, छेस्, छिन् सहायक क्रिया जोडिन्छ ।
- (च) भोजपुरी भाषाको भविष्यत् कालका क्रियामा पुलिङ्ग जनाउन धातु पछि इब सहायक क्रिया जोडिन्छ भने स्त्रीलिङ्ग जनाउन धातुपछि इबु सहायक क्रिया जोडिन्छ ।
- (छ) नेपाली भाषामा क्रियामूल वा धातु पछि ने छु,ने छौं, र बहुवचनमा ने छन् अनि हुनुहुने छ सहायक क्रिया लागेर बनेका क्रियाहरू समान रूपमा दुवै लिङ्गका वाक्यमा प्रयोग गरिन्छ । भोजपुरी भाषामा क्रियामूल पछि एब, एम, ई, इहे, इब सहायक क्रिया लागेर बनेका क्रिया दुवै लिङ्ग जनाउन प्रयोग गरिन्छ ।

४.२.४ मानवेतर प्राणी र निर्जीव वस्तुको क्रियामा लिङ्ग व्यवस्था

मानवेतर प्राणीहरू र निर्जीव वस्तुमा पनि भाषाअनुसार फरकफरक लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९०) । नेपाली र भोजपुरी भाषामा यिनमा रहेका लिङ्ग व्यवस्थाको अध्ययन निम्नलिखित उदाहरणहरूका आधारमा गरिएको छ :

नेपाली

- (४१) गाईले घाँस खान्छ ।
(४२) गोरुले घाँस खान्छ ।
(४३) भैंसीले हान्छ ।
(४४) राँगोले हान्छ ।
(४५) गाडी आयो ।
(४६) चरा उड्यो ।
(४७) बाल्टी इनारमा भन्थ्यो ।
(४८) घडी छिटो छ ।
(४९) त्यो फूल ओइलायो ।
(५०) किताब फाट्नेछ ।

भोजपुरी

- गाय घाँस खाले ।
बरध घाँस खाला ।
भइसिया मारेला ।
भइसा मारला ।
गाडी आइल ।
चिरई उडल ।
बाल्टी इनारमे गिर गइल ।
घडी तेज बा ।
हऊ फूल मुरभा गइल ।
किताब फाटी ।

माथिका उदाहरणहरू हेर्दा मानवेतर प्राणी र निर्जीव वस्तुमा पाइने लिङ्ग व्यवस्था निम्नानुसार छन् :

- (क) नेपाली भाषामा मानवेतर प्राणीको क्रियामा लिङ्ग भेद पाइँदैन तर भोजपुरी भाषामा मानवेतर प्राणीको क्रियामा पनि स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग गरी दुई लिङ्ग व्यवस्था पाइन्छ ।
(ख) निर्जीव वस्तुमा दुवै भाषामा लिङ्ग भेद पाइँदैन ।
(ग) निर्जीव वस्तुको लागि दुवै भाषामा तृतीय पुरुषको निम्न आदरको पुलिङ्गी क्रियाको प्रयोग गरिन्छ ।

४.३ वचनका आधारमा नेपाली र भोजपुरी क्रिया

वचनले सङ्ख्या बुझाउँछ । वचन व्यवस्था मुख्यतया विकारी पदमा देखापर्ने व्याकरणात्मक कोटि हो । वचनको सम्बन्ध सङ्ख्येय नामको सङ्ख्यासँग रहेको हुन्छ । वचनले नामको सङ्ख्यालाई देखाए तापनि यसको अभिव्यक्ति सर्वनाम, विशेषण र

क्रियामा पनि पाइन्छ । वचनलाई चिनाउने क्रममा विद्वान्हरूले विभिन्न मत व्यक्त गरेका छन् ।

नामको सङ्ख्यासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि वचन हो (अधिकारी, २०६२:६२) । वाक्यमा नामको एक वा अनेक सङ्ख्याअनुसार सबै विकारी (नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रिया) पदमा देखिने प्रत्यय वा संरचनाको भेदलाई वचन भनिन्छ (पोखरेल, २०५६:९६) । वचन सङ्ख्यासँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक धारा हो । यसले नामिक पदको सङ्ख्याको बोध गराउँछ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९१) ।

उपर्युक्त विद्वान्हरूका मतलाई हेर्दा वचन भन्नाले नामको सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि हो भन्ने बुझिन्छ । यसले नामको सङ्ख्याअनुसार सर्वनाम, विशेषण र क्रियाको सङ्ख्याको बोध पनि गराउँछ । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा एकवचन र बहुवचन गरी दुईवटा वचन हुन्छन् । एक बुझाउने एकवचन र एकभन्दा बढी बुझाउने बहुवचन हो ।

वचन नामिक पदको व्याकरणात्मक कोटि भए तापनि यसले क्रियालाई पनि प्रभाव पार्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा एकवचन र बहुवचन दुई प्रकारका वचन रहेका छन् । ती वचनको प्रयोग क्रियामा कसरी गरिन्छ भनी अध्ययन विश्लेषण गर्ने काम यहाँ गरिएको छ । वचन व्यवस्थाको अध्ययन गर्ने क्रममा वर्तमान, भूत र भविष्यत् कालका क्रियालाई छुट्टाछुट्टै ठाउँमा राखी तिनमा नेपाली र भोजपुरी भाषामा पाइने विशेषताको तुलना गरिएको छ ।

४.३.१ वर्तमान कालीन क्रियामा वचन व्यवस्था

वर्तमान कालमा एकवचन र बहुवचनका क्रिया निम्नलिखित तरिकाले बन्छन् :

नेपाली

भोजपुरी

एकवचन - धातु+सहायक क्रिया (छु, छ, छस, छे, छौ, छिन्) धातु+सहायक क्रिया (ल, ले, लु ली)

बहुवचन - धातु+सहायक क्रिया (छौं, छन्, छा, छै) धातु+सहायक क्रिया (ल, ले, लु, ली+सन्/जा)

(शर्मा, २०७१:४३७)

(शर्मा र अशक, २०६४:३६)

माथि दिइएको सूत्रका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५

वर्तमानकालीन क्रियामा वचन

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	जान्छु	जाली	जान्छौँ	जाली
द्वितीय	जान्छेस्	जाले	जान्छौ	जालु सन्
	जान्छस्	जाला	जान्छौ	जाल सन्
	जान्छ्यौ	जालु	जान्छौ	जालु सन्
	जान्छौ	जाल	जान्छौ	जाल सन्
	जानुहुन्छ	जाली	जानुहुन्छ	जाली
तृतीय	जान्छे	जाले	जान्छन्	जालिन्
	जान्छ	जाला	जान्छन्	जालन्
	जान्छिन्	जालु	जान्छन्	जालु सन्
	जान्छन्	जाल	जान्छन्	जाल सन्
	जानुहुन्छ	जाली	जानुहुन्छ	जाली

माथिको तालिकाका भएका वर्तमानकालीन सहायक क्रियाहरू लागेर बनेका क्रियाहरूलाई वाक्यमा यसप्रकार देखाइएको छ :

एकवचन

बहुवचन

(५१) नेपा. म घर जान्छु ।

हामी घर जान्छौँ ।

भोज. हम घर जाली ।

हमनी सभ घर जाली ।

(५२) नेपा. तँ घर जान्छेस् ।

तिमीहरू घर जान्छौ ।

भोज. ते घर जाले ।

तुलोग घर जालु सन् ।

(५३) नेपा. तँ घर जान्छस् ।

तिमीहरू घर जान्छौ ।

भोज. ते घर जाले ।

तु घर जाल सन् ।

(५४) नेपा. तिमी घर जान्छ्यौ ।

तिमीहरू घर जान्छौ ।

भोज. तु घर जालु ।	तुलोग घर जालु सन् ।
(५५) नेपा. तिमी घर जान्छौ ।	तिमीहरू घर जान्छौ ।
भोज. तु घर जाल ।	तुलोग घर जाल सन् ।
(५६) नेपा. तपाईं घर जानुहुन्छ ।	तपाईंहरू घर जानुहुन्छ ।
भोज. रउआ घर जाली ।	रउआ सभ घर जाली ।
(५७) नेपा. त्यो घर जान्छे ।	तिनीहरू घर जान्छन् ।
भोज. हऊ घर जाले ।	हऊलोग घर जालिन् ।
(५८) नेपा. त्यो घर जान्छ ।	तिनीहरू घर जान्छन् ।
भोज. हऊ घर जाला ।	हऊलोग घर जालन् ।
(६०) नेपा. तिनी घर जान्छिन् ।	तिनीहरू घर जान्छन् ।
भोज. हऊ घर जालु ।	हऊलोग घर जालु सन् ।
(६१) नेपा. तिनी घर जान्छन् ।	तिनीहरू घर जान्छन् ।
भोज. हऊ घर जाल ।	हऊ घर जाल सन् ।
(६२) नेपा. उहाँ घर जानुहुन्छ ।	उहाँहरू घर जानुहुन्छ ।
भोज. उहाँ घर जाली ।	उहाँलोग घर जाली ।

माथिका वर्तमानकालीन क्रियाको उदाहरणबाट वचन व्यवस्थाका निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) वर्तमान कालमा नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा एकवचन र बहुवचन गरी दुई प्रकारका वचन व्यवस्था रहेका छन् ।
- (ख) वर्तमान कालीन क्रियामा नेपाली भाषामा एकवचन र बहुवचन जनाउन अलग क्रियाको प्रयोग भएको छ । भोजपुरी भाषामा बहुवचन जनाउने क्रिया अलग नभई एकवचनकै क्रियामा बहुवचनबोधक शब्द जा, स, सन् को प्रयोग गरी बहुवचन बनाइएको पाइन्छ ।

- (ग) नेपाली भाषामा वर्तमानकालीन क्रियामा एकवचन जनाउन क्रियामूलपछि छु, छे, छ, छस्, छेस्, छौं, छिन्, छन् सहायक क्रिया जोडिएको हुन्छ भने बहुवचन जनाउन क्रियामूलपछि छौं, छौ, छन् र छ क्रियामूल जोडिन्छ । त्यस्तै भोजपुरी भाषामा एकवचन जनाउन क्रियामूलपछि ली, ला, ल, ले, लु सहायक क्रिया प्रयोग गरिन्छ भने बहुवचन जनाउन यिनै क्रियामूलको पछि सन्, स, जा जस्ता बहुवचन बोधक शब्द आउँछन् ।
- (घ) नेपाली भाषामा क्रियामूल पछि छौं, छन् र छ सहायक क्रिया एकवचन र बहुवचन दुवै जनाउन प्रयोग गरिन्छ भो भोजपुरी भाषामा क्रियामूल पछि ली सहायक क्रियाको प्रयोग एकवचन र बहुवचन दुवैमा गरिन्छ ।
- (ङ) नेपाली भाषामा वर्तमान कालका उच्च आदरका एकवचन र बहुवचनका क्रियाहरूमा समानता पाइन्छ भने भोजपुरी भाषामा पनि उच्च आदरका क्रियाहरूमा एकवचन र बहुवचनमा समानता रहेको पाइन्छ ।
- (च) वर्तमान कालमा नेपाली भाषाका द्वितीय र तृतीय पुरुषको सामान्य आदरको पुलिङ्गी क्रियामा पनि एकवचन र बहुवचनमा समानता पाइन्छ तर भोजपुरी भाषामा यहाँ समानता पाइँदैन ।
- (छ) नेपाली भाषाको वर्तमानकालीन क्रियाको एकवचनमा मात्र लिङ्ग भेद देखिन्छ तर भोजपुरी भाषामा एकवचन र बहुवचन दुवैमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

४.३.२ भूतकालका क्रियामा वचन व्यवस्था

भूतकालमा नेपाली र भोजपुरी भाषामा एकवचन र बहुवचनका क्रिया निम्नलिखित तरिकाले बन्छन् :

नेपाली

भोजपुरी

एकवचन- धातु+सहायक क्रिया(एँ,ई,यो,ए,यौ,नुभयो)धातु+सहायक क्रिया (इ+ल,ले,लु

ली,लिन्)

बहुवचन -धातु+सहायक क्रिया (यौँ,यौँ,ए,नुभयो)
(शर्मा,२०७१:४३६)

धातु+सहायक क्रिया (ल,ले,लु,ली,लिन्+
सन्/जा/स)

(तिवारी,२०११:२८९)

माथि दिइएको सूत्रका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ६

भूतकालीन क्रियमा वचन

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	गएँ	गइली	गयौँ	गइली जा
द्वितीय	गइस्	गइलु	गयौ	गइलु सन्
	गइस्	गइले	गयौ	गइल सन्
	गयौ	गइलु	गयौ	गइल सन्
	गयौ	गइल	गयौ	गइल सन्
	जानुभयो	गइली	जानुभयो	गइली
तृतीय	गई	गइलि	गयौ	गइलि सन्
	गयो	गइलस्	गयौ	गइल सन्
	गइन्	गइलिन्	गयौ	गइलि सन्
	गए	गइले	गयौ	गइले सन्
	जानुभयो	गइली	जानुभयो	गइली

माथिको तालिकाका क्रियाहरूलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

एकवचन

बहुवचन

(६३) नेपा. म घर गएँ ।

हामी घर गयौँ ।

भोज. हम घर गइली ।

हमन घर गइली ।

(६४) नेपा. तँ घर गइस् ।	तिमीहरू घर गयौ ।
भोज. ते घर गइलु ।	तुलोग घर गइलु सन् ।
(६५) नेपा. तँ घर गइस् ।	तिमीहरू घर गयौ ।
भोज. ते घर गइले ।	तुलोग घर गइल सन् ।
(६६) नेपा. तिमी घर गयौ ।	तिमीहरू घर गयौ ।
भोज. तु घर गइलु ।	तुलोग घर गइलु सन् ।
(६७) नेपा. तिमी घर गयौ ।	तिमीहरू घर गयौ ।
भोज. तु घर गइल ।	तुलोग घर गइल सन् ।
(६८) नेपा. तपाईँ घर जानुभयो ।	तपाईँहरू घर जानुभयो ।
भोज. रउआ घर गइली ।	रउआ सभ घर गइली ।
(६९) नेपा. त्यो घर गई ।	तिनीहरू घर गए ।
भोज. हऊ घर गइलि ।	हऊलोग घर गइलि सन् ।
(७०) नेपा. त्यो घर गयो ।	तिनीहरू घर गए ।
भोज. हऊ घर गइलस् ।	हऊलोग घर गइल सन् ।
(७१) नेपा. तिनी घर गइन् ।	तिनीहरू घर गए ।
भोज. हऊ घर गइलिन् ।	हऊलोग घर गइलि सन् ।
(७२) नेपा. तिनी घर गए ।	तिनीहरू घर गए ।
भोज. हऊ घर गइले ।	हऊ घर गइले सन् ।
(७३) नेपा. उहाँ घर जानुभयो ।	उहाँहरू घर जानुभयो ।
भोज. उहाँ घर गइली ।	उहाँलोग घर गइली ।

माथिका भूतकालीन क्रियाका उदहरणबाट वचनसम्बन्धी निम्नलिखित कुरा स्पष्ट हुन्छन्:

- (क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको भूतकालमा एकवचन र बहुवचन दुई वचन व्यवस्था रहेका छन् ।
- (ख) नेपाली भाषामा एकवचन र बहुवचनको क्रियाका रूप फरक-फरक पाइन्छन् तर भोजपुरी भाषामा प्राय एकवचनकै क्रियामा जा/सन्/स जस्ता बहुवचन बोधक शब्दको प्रयोग गरेर बहुवचन बनाइन्छ ।
- (ग) नेपाली भाषाको भूतकालीन क्रियाको द्वितीय, तृतीय पुरुषको सामान्य आदर र उच्च आदरको एकवचन र बहुवचनका क्रियामा समानता पाइन्छ भने भोजपुरी भाषाको प्रथम पुरुषका क्रिया र द्वितीय र तृतीय पुरुषका उच्च आदरका क्रियामा समानता पाइन्छ ।
- (घ) भूतकालीन क्रियामा नेपाली भाषामा बहुवचनमा लिङ्ग भेद देखिँदैन तर भोजपुरी भाषाका क्रियामा देखिन्छ ।
- (ङ) भूतकालकालमा नेपाली भाषामा एकवचनको क्रिया बन्दा क्रियामूलपछि एँ, यो, ई, इन् सहायक क्रिया जोडिन्छ भने बहुवचनको क्रिया बन्दा क्रियामूलमा यौँ, यौ, यो सहायक क्रिया जोडिन्छ । त्यस्तै भोजपुरी भाषामा क्रियामूलपछि इ+ ली, ले, ल, लि, लस्, लिन्, लु लागेर एकवचनका क्रिया बन्छन् भने त्यसको पछाडि सन्, जा, स लागेर बहुवचनका क्रिया बन्छन् ।
- (च) नेपाली भाषाको भूतकालमा यौ, ए र (नुभ) यो जोडिएर बनेका क्रिया दुवै वचनको लागि प्रयोग हुन्छन् भने भोजपुरी भाषामा ली (सन्, जा, स नलागिकन) सहायक क्रिया लागेर बनेका क्रिया दुवै वचनका लागि प्रयोग हुन्छन् ।

४.३.३ भविष्यत्कालीन क्रियामा वचन व्यवस्था

भविष्यत् कालमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका एकवचन र बहुवचनका क्रिया निम्नलिखित तरिकाले बन्छन् :

नेपाली

भोजपुरी

एकवचन-धातु+सहायकक्रिया(ने+छु,छ,छस्,छे,छौँ,छिन्) धातु+सहायक क्रिया

(ए/इ+ब,म,वे,बु,हे)

बहुवचन -धातु+सहायक क्रिया (ने+छौं,छन्,छौ) धातु+सहायक क्रिया (ए/इ+ब,म,बे,बु,ह
(शर्मा,२०७१:४३७) +सन्/जा) (शर्मा र अशक,२०६४:४२)

माथि दिइएको सूत्रका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका -७

भविष्यत्कालीन क्रियामा वचन

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	जाने छु	जाएब/जाएम	जाने छौं	जाएब/जाएम
द्वितीय	जाने छेस्	जइबे	जाने छौ	जइबु सन्
	जाने छस्	जइब	जाने छौ	जइब सन्
	जाने छ्यौ	जइबु	जाने छौ	जइबु सन्
	जाने छौ	जइब	जाने छौ	जइब सन्
	जानुहुने छ	जाइब	जानुहुने छ	जाइब
तृतीय	जाने छे	जाई	जाने छन्	जाइह सन्
	जाने छ	जाई	जाने छन्	जाइह सन्
	जाने छिन्	जाइहे	जाने छन्	जइहे सन्
	जाने छन्	जाइहे	जाने छन्	जइहे सन्
	जानुहुने छ	जाइब	जानुहुने छ	जाइब

माथिको तालिकाका क्रियाहरूलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

एकवचन

बहुवचन

(७५) नेपा. म घर जाने छु ।

हामी घर जाने छौं ।

भोज. हम घर जाएब ।

हमन घर जाएब ।

(७६) नेपा. तँ घर जाने छेस् ।

तिमीहरू घर जाने छौ ।

भोज. ते घर जइबे ।

तुलोग घर जइबु सन् ।

(७७) नेपा. तँ घर जाने छस् ।

तिमीहरू घर जाने छौ ।

भोज. ते घर जइब ।	तुलोग घर जइब सन् ।
(७८) नेपा. तिमी घर जाने छ्यौ ।	तिमीहरू घर जाने छौ ।
भोज. तु घर जइबु ।	तुलोग घर जइबु सन् ।
(७९) नेपा. तिमी घर जाने छौ ।	तिमीहरू घर जाने छौ ।
भोज. तु घर जइब ।	तुलोग घर जइब सन् ।
(८०) नेपा. तपाईं घर जानुहुने छ ।	तपाईंहरू घर जानुहुने छ ।
भोज. रउआ घर जाइब ।	रउआ सभ घर जाइब ।
(८१) नेपा. त्यो घर जाने छे ।	तिनीहरू घर जाने छन् ।
भोज. हऊ घर जाई ।	हऊलोग घर जाइह सन् ।
(८२) नेपा. त्यो घर जाने छ ।	तिनीहरू घर जाने छन् ।
भोज. हऊ घर जाई ।	हऊलोग घर जाइह सन् ।
(८३) नेपा. तिनी घर जाने छिन् ।	तिनीहरू घर जाने छन् ।
भोज. हऊ घर जाइहे ।	हऊलोग घर जइहे सन् ।
(८४) नेपा. तिनी घर जाने छन् ।	तिनीहरू घर जाने छन् ।
भोज. हऊ घर जाइहे ।	हऊ घर जइहे सन् ।
(८५) नेपा. उहाँ घर जानुहुने छ ।	उहाँहरू घर जानुहुने छ ।
भोज. उहाँ घर जाइब ।	उहाँलोग घर जाइब ।

माथिका उदाहरणहरूबाट वचनसम्बन्धी निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) भविष्यत् कालमा पनि दुवै भाषामा एकवचन र बहुवचन गरी दुई प्रकारको वचन व्यवस्था रहेको छ ।
- (ख) भविष्यत् कालका क्रियामा एकवचन जनाउन नेपाली भाषामा क्रियामूलमा ने छु, ने छे, ने छ, ने छौ, ने छस्, ने छेस् सहायक क्रियाको प्रयोग हुन्छ भने बहुवचन जनाउन क्रियामूलमा ने छौं, ने छौ, ने छन्, नुहुने छ सहायक क्रियाको प्रयोग हुन्छ ।

- (ग) भोजपुरी भाषामा भविष्यत् कालको क्रियामा एकवचन जनाउन क्रियामूलपछि एम, एब, इबे, इब, इबु, इब, ई, इहे सहायक क्रियाको प्रयोग हुन्छ भने बहुवचन जनाउन यिनै क्रियाका पछाडि सन्, स, जा जस्ता बहुवचन बोधक शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।
- (घ) नेपाली भाषामा भविष्यत् कालमा ने छौ, ने छन् र नुहुने छ प्रत्यय एकवचन र बहुवचन दुवै क्रियामा समान रूपले प्रयोग हुन्छन् भने भोजपुरी भाषामा इब र एब प्रत्यय दुवै वचनमा प्रयोग हुन्छन् ।
- (ङ) नेपाली भाषामा भवष्यत्कालीन क्रियाको उच्च आदरमा एकवचन र बहुवचनको क्रियामा समानता पाइन्छ भने भोजपुरी भाषामा पनि उच्च आदरका एकवचन र बहुवचनका क्रिया समान हुन्छन् ।
- (च) भविष्यत् कालमा नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषको सामान्य आदरको पुलिङ्गी क्रियामा पनि एकवचन र बहुवचनमा समानता पाइन्छ तर भोजपुरी भाषामा पाइँदैन ।

४.४ पुरुषका आधारमा नेपाली र भोजपुरी क्रिया

व्यक्तिलाई बुझाउने व्याकरणिक चिह्नलाई पुरुष भनिन्छ । यसले भाषिक प्रयोगमा संलग्न भएका व्यक्तिहरूको प्रकृतिलाई बुझाउँछ । पुरुष सर्वनाम र क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो (बन्धु, २०५३:८५) । कुनै कुरो बोलेको बेलामा बोलचालका सहभागीहरूको परिस्थितिगत प्रकृति व्यक्त गर्ने व्याकरणात्मक कोटि पुरुष भन्ने चलन छ (पोखरेल, २०५६:१०२) । यसले कथनका सन्दर्भमा संलग्न भएका सहभागीहरूको प्रकृतिलाई जनाउँछ (अधिकारी, २०६२:१०२) । अथवा भाषिक प्रयोगमा संलग्न भएका सहभागीहरूको प्रकृतिलाई जनाउँछ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९१) ।

विद्वान्हरूका भनाइलाई हेर्दा पुरुष भन्नाले कुराकानीमा प्रत्यक्ष भाग लिने र कथन प्रसङ्गमा आउने सहभागी भन्ने बुझिन्छ । बोल्ने व्यक्ति, सुन्ने व्यक्ति र कथ्यमा आएका सूच्य व्यक्ति पुरुष हुन् । यसैलाई आधार मानेर पुरुषको प्रकार पनि छुट्टयाएको पाइन्छ ।

नेपाली व्याकरणमा तीनवटा पुरुष छन्, वक्ता व्यक्तिलाई जनाउने प्रथम पुरुष, श्रोता व्यक्तिलाई जनाउने द्वितीय पुरुष र अन्य व्यक्तिलाई जनाउने तृतीय पुरुष

(शर्मा, २९७९:४८०) । नेपाली व्याकरणमा जस्तै भोजपुरी भाषाको व्याकरणमा पनि तीन पुरुष व्यवस्था नै रहेको पाइन्छ । पुरुष नामिक पदको व्याकरणात्मक कोटि हो । यो मुख्यतया सर्वनामसँग सम्बद्ध हुन्छ ।

पुरुष नामिक पदको व्याकरणात्मक कोटि भए तापनि यसले क्रियालाई पनि प्रभाव पार्छ । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष रहेका छन् । तीन पुरुषका आधारमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

४.४.१ प्रथम पुरुष

वाक्यमा वक्ताको सन्दर्भमा आउने नामिक पदलाई प्रथम पुरुष भनिन्छ । प्रथम पुरुषलाई वक्तासन्दर्भ पनि भनिन्छ । जो बोल्छ, त्यसलाई प्रथम पुरुष भनिन्छ (शर्मा र अशक, २०६४:१०) । नेपाली भाषामा म र हामी सर्वनामले प्रथम पुरुषलाई जनाउँछ । भोजपुरी भाषामा हम, हमनी, हमनीका जस्ता सर्वनाम शब्दले प्रथम पुरुषलाई जनाउँछ । नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियामा प्रथम पुरुषका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्छन् :

नेपाली	भोजपुरी
वर्तमानकाल - धातु +सहायक क्रिया (छु, छौँ)	धातु+ सहायक क्रिया (ली/ली जा)
(शर्मा, २०७९:४३७)	(शर्मा र अशक, २०६४:३६)
भूतकाल - धातु+सहायक क्रिया (एँ, यौँ)	धातु + सहायक क्रिया (इली/इली जा)
(पोखरेल, २०५६:१०३)	(शर्मा र अशक, २०६४:४०)
भविष्यत्काल - धातु+सहायक क्रिया (ने छु, ने छौँ)	धातु + सहायक क्रिया (एब, एम/जा)
(शर्मा, २०७९:४३७)	(शर्मा र अशक, २०६४:४२)

नेपाली र भोजपुरी भाषाका प्रथम पुरुषका क्रियाहरूलाई विभिन्न वाक्यहरूबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

(१) वर्तमानकालका उदाहरण

नेपाली	भोजपुरी
एकवचन - म घर जान्छु ।	हम घर जाली ।
बहुवचन - हामी घर जान्छौँ ।	हमनी घर जाली जा ।

(२) भूतकालका उदाहरण

नेपाली	भोजपुरी
एकवचन - म घर गएँ ।	हम घर गइली ।
बहुवचन - हामी घर जान्छौं ।	हमन सभ घर गइली जा

(३) भविष्यत्कालका उदाहरण

नेपाली	भोजपुरी
एकवचन - म घर जाने छु ।	हम घर जाएम/जाइब ।
बहुवचन - हामी घर जाने छौं ।	हमनी घर जाएम/जाइब जा ।

माथिका उदाहरणहरूबाट निम्नलिखित कुराहरू स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा प्रथम पुरुषका क्रियामा लिङ्ग भेद र आदर भेद पाइँदैन । दुवै लिङ्गका लागि एउटै क्रियाको प्रयोग गरिन्छ ।
- (ख) नेपाली भाषामा प्रथम पुरुषमा एकवचन र बहुवचनका लागि क्रियाका अलग-अलग रूपको प्रयोग हुन्छ तर भोजपुरी भाषामा क्रियाको रूप एउटै हुन्छ , क्रियाको पछाडि बहुवचन बोधक शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।
- (ग) नेपाली भाषामा प्रथम पुरुष जनाउन वर्तमान कालमा सहायक क्रिया पछि छु, छौं, भूतकालमा एँ, यौँ सहायक क्रिया र भविष्यत् कालमा ने छु, ने छौँ सहायक क्रिया जोडिन्छ, भने भोजपुरी भाषामा प्रथम पुरुष जनाउन वर्तमान कालमा ली, ली जा, भूतकालमा इली, इली जा र भविष्यत्कालमा एब,एम जा जोडिन्छ ।

४.४.२ द्वितीय पुरुष

वाक्यमा श्रोताको सन्दर्भमा आउने नामिक पदलाई द्वितीय पुरुष भनिन्छ । द्वितीय पुरुषमा वक्ताको विषयवस्तुको रूपमा श्रोता आउँछ, त्यसैले यसलाई श्रोतासन्दर्भ पनि भनिन्छ । जोसँग कुरा गरिन्छ ऊ द्वितीय पुरुष हुन्छ (शर्मा र अशक, २०६४:११) ।

नेपाली भाषामा तँ, तिमी, तपाईँ, तिमीहरू सर्वनामले द्वितीय पुरुषलाई जनाउँछ भने भोजपुरी भाषामा तैं, तूँ, रउआ, अपने, तोहनी आदि सर्वनाम शब्दले द्वितीय पुरुषलाई जनाउँछ । नेपाली र भोजपुरी भाषाका द्वितीय पुरुषका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्दछन् :

नेपाली	भोजपुरी
वर्तमानकाल - धातु+सहायक क्रिया (छेस्,छौ,छस्,छ)	धातु+सहायक क्रिया (ले,ल,लु,ली/सन्)
(शर्मा, २०७१:४३६)	(शर्मा र अशक, २०६४:३६)
भूतकाल - धातु+सहायक क्रिया (इस्,यौ,ई,यो)	धातु+सहायक क्रिया (इ+ली,ले,ल,लु/सन्)
(पोखरेल, २०५६:१०३)	(शर्मा र अशक, २०६४:३९)
भविष्यत्काल - धातु+सहायक क्रिया(ने+छेस्,छस्,छौ,छ)	धातु+सहायक क्रिया (ए+ब,वे,बु,/सन्)
(शर्मा, २०७१:४३६)	(शर्मा र अशक, २०६४:४२)

नेपाली र भोजपुरी भाषाका द्वितीय पुरुषका क्रियाहरूको अध्ययन निम्नलिखित उदाहरणद्वारा गरिएको छ :

(४) वर्तमानकालका उदाहरण

नेपाली	भोजपुरी
एकवचन: तँ जान्छस्/जान्छेस् ।	ते जाल/जाले ।
बहुवचन: तिमीहरू जान्छौ ।	तुलोग/तोहनीका जाल/जाले सन् ।
एकवचन: तिमी जान्छ्यौ/जान्छ्यौ ।	तु जाल/जालु ।
बहुवचन: तिमीहरू जान्छौ ।	तुलोग जाल/जालु सन् ।
एकवचन: तपाईँ जानुहुन्छ ।	रउआ जाली ।
बहुवचन : तपाईँहरू जानुहुन्छ ।	रउआ सभ जाली ।

(५) भूतकालका उदाहरण

वचन	नेपाली	भोजपुरी
ए.व.	तँ गइस् ।	ते गइल/गइले ।
ब.व.	तिमीहरू गयौ ।	तुलोग गइल/गइलु सन् ।
ए.व.	तिमी गयौ ।	तु गइल/गइलु ।
ब.व.	तिमीहरू गयौ ।	तुलोग गइल/गइलु सन् ।
ए.व.	तपाईं जानुभयो ।	रउआ गइली ।
ब.व.	तपाईंहरू जानुभयो ।	रउआ सभ गइली ।

(६) भविष्यत्कालका उदाहरण

वचन	नेपाली	भोजपुरी
ए.व.	तँ जानेछस्/जाने छेस् ।	ते जाइब/जाइबे ।
ब.व.	तिमीहरू जाने छौ ।	तुलोग जइब सन् ।
ए.व.	तिमी जाने छौ/जाने छ्यौ ।	तु जइब/जइबु ।
ब.व.	तिमीहरू जाने छौ ।	तुलोग जइब/जइबु सन् ।
ए.व.	तपाईं जानुहुने छ ।	रउआ जाइब ।
ब.व.	तपाईंहरू जानुहुने छ ।	रउआ सभ जाइब ।

माथिका उदाहरणहरूबाट निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) दुवै भाषाका द्वितीय पुरुषका क्रियामा आदरका तीन रूप (निम्न, मध्यम, उच्च) रहेका छन् ।
- (ख) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा तृतीय पुरुषको उच्च आदरार्थीमा लिङ्ग र वचन भेद पाइँदैन ।
- (ग) दुवै भाषामा वर्तमान र भविष्यत्कालमा निम्न र मध्यम आदरको एकवचनमा पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी व्यवस्था पाइँन्छ भने बहुवचनमा भोजपुरी भाषामा मात्र लिङ्गभेद पाइँन्छ ।

- (घ) भूतकालको निन्त र मध्यम आदरको एकवचनमा नेपाली भाषामा लिङ्ग भेद छैन तर भोजपुरी भाषामा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्गी दुई व्यवस्था पाइन्छ ।
- (ङ) दुवै भाषामा आदररहितको बहुवचनको क्रिया र सामान्य आदरको क्रिया एक देखिन्छ ।
- (च) नेपाली भाषामा मध्यम आदरको पुलिङ्गी क्रियाको एकवचन र बहुवचनमा समानता पाइन्छ भने भोजपुरी भाषामा मध्यम आदरको पुलिङ्गी क्रियाको एकवचन र बहुवचनको रूप फरक-फरक हुन्छन् ।

४.४.३ तृतीय पुरुष

वाक्यमा आएको वक्ता र श्रोता बाहेकको अन्य तृतीय पुरुष हो । यसलाई अन्य सन्दर्भ वा अन्य पुरुष पनि भनिन्छ । जसको बारेमा कुरा गरिन्छ, त्यसलाई तृतीय पुरुष भनिन्छ (शर्मा र अशक, २०६४:११) । नेपाली भाषामा यो, त्यो, ऊ, यिनी, उनी, यिनीहरू, उहाँ आदिले तृतीय पुरुषलाई जनाउँछ, भने भोजपुरी भाषामा ई, हऊ, ऊ, ईलोग, हऊलोग, ऊलोग आदि सर्वनामले तृतीय पुरुषलाई जनाउँछ । नेपाली र भोजपुरी भाषाका तृतीय पुरुषका क्रियाहरू निम्नलिखित तरिकाले बन्छन् :

नेपाली

भोजपुरी

वर्तमान -धातु+सहायक क्रिया(छ,छे,छिन्,छन्) धातु+सहायक क्रिया

(ला,ले,लन्,लिन्,ल,ली+सन्)

(शर्मा, २०७१:४३७)

(शर्मा र अशक, २०६४:३६)

भूत - धातु+ सहायक क्रिया (यो,ई,ए) धातु+सहायक क्रिया

(इ+लस्,ली,लन्,लिन्,ल,ली/सन्)

(पोखरेल, २०५६:१०३)

(शर्मा र अशक, २०६४:३९)

भविष्यत् - धातु+सहायक क्रिया (ने+छ,छे,छिन्,छन्) धातु+सहायक क्रिया(इ/ए,ई,हे,ह+सन्)

(शर्मा, २०७१:४३७)

(शर्मा र अशक, २०६४:४२)

नेपाली र भोजपुरी भाषाका तृतीय पुरुषका क्रियाहरूको अध्ययन निम्नलिखित वाक्यहरूका माध्यमबाट गरिएको छ :

(७) वर्तमानकालका उदाहरण

वचन	नेपाली	भोजपुरी
ए.व.	त्यो जान्छ/जान्छे ।	हऊ जाला/जाले ।
ब.व.	तिनीहरू जान्छन् ।	हऊलोग जाला/जाले सन् ।
ए.व.	तिनी जान्छन्/जान्छिन् ।	ऊ जालन्/जालिन् ।
ब.व.	तिनीहरू जान्छन् ।	ऊलोग जाल सन् ।
ए.व.	उहाँ जानुहुन्छ ।	उहाँ जाली ।
ब.व.	उहाँहरू जानुहुन्छ ।	उहाँ लोग जाली ।

(८) भूतकालका उदाहरण

वचन	नेपाली	भोजपुरी
ए.व.	त्यो गयो/गई ।	हऊ गइलस्/गइली ।
ब.व.	तिनीहरू गए ।	हऊलोग गइल/गइली सन् ।
ए.व.	तिनी गए/गइन् ।	ऊ गइलन्/गइलिन् ।
ब.व.	तिनीहरू गए ।	ऊलोग गइल सन् ।
ए.व.	उहाँ जानुभयो ।	उहाँ गइली ।
ब.व.	उहाँहरू जानुभयो ।	उहाँ लोग गइली ।

(९) भविष्यत्कालका उदाहरण

वचन	नेपाली	भोजपुरी
ए.व.	त्यो जाने छ/जाने छे ।	हऊ जाई/जाई ।
ब.व.	तिनीहरू जाने छन् ।	हऊलोग जइह/जइह सन् ।
ए.व.	तिनी जाने छन्/जाने छिन् ।	ऊ जाइहे/जाइहे ।

ब.व.	तिनीहरू जाने छन् ।	ऊलोग जइहे सन् ।
ए.व.	उहाँ जानुहुने छ ।	उहाँ जइहे ।
ब.व.	उहाँहरू जानुहुने छ ।	उहाँ लोग जइहे ।

माथिका उदाहरणहरूबाट निम्नलिखित तथ्यहरू स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा तृतीय पुरुषमा आदरका तीन तह रहेका छन् ।
- (ख) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा तृतीय पुरुषको उच्च आदरार्थीमा वचनभेद पाइँदैन ।
- (ग) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका तृतीय पुरुषका तीन रूप रहेका छन् ।
- (घ) तृतीय पुरुषमा पनि नेपाली भाषामा बहुवचनमा लिङ्गभेद पाइँदैन तर भोजपुरी भाषामा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग दुई लिङ्ग व्यवस्था रहेका छन् ।
- (ङ) नेपाली भाषामा तृतीय पुरुषको एकवचन र बहुवचनको क्रियाको रूप भिन्न छन् तर भोजपुरी भाषामा एकवचन र बहुवचनको क्रिया समान छन् र एकवचनकै क्रियाको पछाडि सन्, जा जस्ता बहुवचनबोधक शब्द जोडेर बहुवचन क्रिया बनाइन्छ ।
- (च) वर्तमान काल र भूत कालको निम्न आदरको एकवचन क्रियामा दुवै भाषामा लिङ्गभेद पाइन्छ भने भविष्यत् कालको क्रियामा नेपाली भाषामा मात्र लिङ्गभेद पाइन्छ ।
- (छ) मध्यम आदरको एकवचनको क्रियामा वर्तमान र भविष्यत् दुवै कालमा लिङ्गभेद पाइन्छ भने भूतकालमा भोजपुरी भाषामा मात्र लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ ।

४.५ आदरका आधारमा नेपाली र भोजपुरी क्रिया

समाजमा रहेको वर्ग व्यवस्थाअनुसारको तहगत सम्बोधन नै आदर हो । आदर नाम, सर्वनाम र क्रियामा व्यक्त हुने व्याकरणिक कोटि हो । आदरलाई चिनाउन विभिन्न विद्वान्‌रूले विभिन्न मतहरू दिएका छन् ।

आदरले पनि व्याकरणात्मक कोटि दर्शाउँछ । यो मानवीय प्रसङ्गमा बहुवचन वा सयुक्त क्रियाद्वारा व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०६२:९१) । आदर सर्वनाम तथा क्रियासँग सम्बन्धित व्याकरणिक धारा हो । आदर द्वितीय तथा तृतीय पुरुषका सर्वनाम तथा क्रियापदबाट सङ्केतित हुन्छन् (गौतम र चौलागाई, २०७०:२०१) ।

वाक्यमा वक्ता र सम्बोधित व्यक्तिको सम्बन्ध, सामाजिक अवस्था आदिका आधारमा आदरवाचक रूप फरक हुन्छन् । नेपाली भाषामा निम्न वा सामान्य आदर, मध्यम आदर, उच्च आदर र अतिउच्च आदर गरेर चार प्रकारका आदर हुन्छन् । भोजपुरी भाषामा भने आदरका सामान्य, मध्यम र उच्च तीन तह मात्र देखा पर्दछन् ।

आदर नामिक पदको व्याकरणात्मक कोटि भए तापनि क्रियामा पनि यसले असर पार्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा विभिन्न तहका आदरका क्रियाहरू निम्नलिखित तरिकाले बन्छन् :

अनादर वा आदररहित

काल नेपाली

भोजपुरी

व. धातु+ सहायक क्रिया (छ,छे,छन्) धातु+ सहायक क्रिया (ले,ल,लु,लिन्,ला/सन्)

भू. धातु+ सहायक क्रिया (यो,ई,ए) धातु+ सहायक क्रिया (इ+ले,लु,ल,लस्,लि/सन्)

भ. धातु+ सहायक क्रिया (ने+छ,छे,छन्) धातु+ सहायक क्रिया (ए/इ+ब,बे,बु,ह/सन्)

(अधिकारी, २०६२:९२)

(तिवारी, २०११:२३६)

यसलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

(१०) अनादरका उदाहरण

वचन नेपाली

भोजपुरी

ए.व. तँ जान्छस्/जान्छेस् ।

ते जाल/जाले ।

तँ गइस् ।

ते गइल/गइले,गइलु ।

तँ जाने छस्/जाने छेस्

ते जाएब/जाइबे ।

ब.व. तिमीहरू जान्छौ ।

तुलोग/तोहनिका जाल/जालु सन् ।

तिमीहरू गयौ ।	तुलोग गइल/गइलु सन् ।
तिमीहरू जाने छौ ।	तुलोग जइब/जइबु सन् ।
ए.व. त्यो/यो/ऊ जान्छ/जान्छे ।	ई/हऊ/ऊ जाला/जाले
त्यो/यो/ऊ गयो/गई ।	ई/हऊ/ऊ गइलस्/गइल ।
त्यो/या/ऊ जाने छ/जाने छे ।	ई/हऊ/ऊ जाई ।
ब.व. तिनी/यिनी/उनीहरू जान्छन् ।	ई/हऊ/ऊ लोग जालन्/जालिन् ।
तिनी/यिनी/उनीहरू गए ।	ई/हऊ/ऊ लोग गइल/गइली सन् ।
तिनी/यिनी/उनीहरू जाने छन् ।	ई/हऊ/ऊ लोग जाइह सन् ।

मध्यम आदर

काल	नेपाली	भोजपुरी
व.	धातु+ सहायक क्रिया (छौ,छ्यौ,छिन्, छन्)	धातु+ सहायक क्रिया (ल,ला,लु+सन्)
भू.	धातु+ सहायक क्रिया (यौ,इन्,ए)	धातु+ सहायक क्रिया (इ+ल,लु,ले,लिन्,लि)
भ.	धातु+ सहायक क्रिया (ने+छौ,छ्यौ,छिन्,छन्)	धातु+ सहायक क्रिया (इ+ब,बु,हे/सन्)
	(अधिकारी, २०६२:९३)	(तिवारी, २०११:२६३)

यसलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

(११) मध्यम आदरमा उदाहरण

वचन	नेपाली	भोजपुरी
ए.व.	तिमी जान्छौ/जान्छ्यौ ।	तु जाल/जालु ।
	तिमी गयौ ।	तु गइल/गइलु ।
	तिमी जाने छौ/जाने छ्यौ ।	तु जइब/जइबु ।
ब.व.	तिमीहरू जान्छौ ।	तुलोग जाल/जालु सन् ।
	तिमीहरू गयौ ।	तुलोग गइल/गइलु सन् ।
	तिमीहरू जाने छौ ।	तुलोग जइब/जइबु सन् ।

ए.व. यिनी/तिनी जान्छन्/जान्छिन् ।	ई/हऊ जाला/जालु ।
यिनी/तिनी गए/गइन् ।	ई/हऊ गइले/गइलिन् ।
यिनी/तिनी जाने छन्/जाने छिन् ।	ई/हऊ जइहे/जइहे ।
ब.व. यिनी/तिनीहरू जान्छन् ।	ई/हऊ लोग जाल/जालु सन् ।
यिनी/तिनीहरू गए ।	ई/हऊ लोग गइले/गइलि सन् ।
यिनी/तिनीहरू जाने छन् ।	ई/हऊ लोग जइहे सन् ।

उच्च आदर

काल	नेपाली	भोजपुरी
व.	धातु+ सहायक क्रिया (नुहुन्छ)	धातु+ सहायक क्रिया (ली/सन्)
भू.	धातु+ सहायक क्रिया (नुभयो)	धातु+ सहायक क्रिया (इली/सन्)
भ.	धातु+ सहायक क्रिया (नुहुनेछ)	धातु+ सहायक क्रिया (इब/सन्)
	(अधिकारी, २०६२:९४)	(चाटुर्ज्य, २०११:२६३)

यसलाई उदाहरणको रूपमा वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

(१२) उच्च आदरमा उदाहरण

वचन	नेपाली	भोजपुरी
ए.व.	तपाईं जानुहुन्छ ।	रउआ जाली ।
	तपाईं जानुभयो ।	रउआ गइली ।
	तपाईं जानुहुने छ ।	रउआ जाइब ।
ब.व.	तपाईंहरू जानुहुन्छ ।	रउआ सभ जाली ।
	तपाईंहरू जानुभयो ।	रउआ सभ गइली ।
	तपाईंहरू जानुहुने छ ।	रउआ सभ जाइब ।
ए.व.	उहाँ जानुहुन्छ ।	उहाँ जाली ।
	उहाँ जानुभयो ।	उहाँ गइली ।
	उहाँ जानुहुने छ ।	उहाँ जाइब ।

ब.व.	उहाँहरू जानुहुन्छ ।	उहाँ लोग जाली ।
	उहाँहरू जानुभयो ।	उहाँ लोग गइली ।
	उहाँहरू जानुहुने छ ।	उहाँ लोग जाइब ।

अतिउच्च आदर

काल	नेपाली	भोजपुरी
व.	धातु+ सहायक क्रिया (इबक्सिन्छ)	—
भू.	धातु+ सहायक क्रिया (इबक्सियो)	—
भ.	धातु+ सहायक क्रिया (इबक्सिनेछ)	—

(अधिकारी, २०६२:९७)

यसलाई उदाहरणको रूपमा वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

(१३) अतिउच्च आदरमा उदाहरण

वचन	नेपाली	भोजपुरी
ए.व.	हजुर गइबक्सिन्छ ।	रउआ जाली ।
	हजुर गइबक्सियो ।	रउआ गइली ।
	हजुर गइबक्सिने छ ।	रउआ जाइब ।
ब.व.	हजुरहरू गइबक्सिन्छ ।	रउआ सभ जाली ।
	हजुरहरू गइबक्सियो ।	रउआ सभ गइली ।
	हजुरहरू गइबक्सिने छ ।	रउआ सभ जाइब ।

माथिका उदाहरणहरूबाट निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली भाषामा चार तहको आदर पाइन्छ भने भोजपुरी भाषामा तीन तहको आदर मात्र पाइन्छ । अतिउच्च आदर भोजपुरी भाषामा छैन ।
- (ख) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा निम्नआदर र मध्यमआदरको बहुवचनको क्रियाको रूप समान वा एउटै हुन्छ ।

- (ग) दुवै भाषामा उच्च आदरको एकवचन र बहुवचनको क्रियाको रूप एउटै हुन्छ ।
- (घ) नेपाली भाषाको निम्न आदर र मध्यम आदरको बहुवचनको क्रियामा लिङ्गभेद पाइँदैन तर भोजपुरी भाषाको बहुवचनको क्रियामा पनि लिङ्गगत भेद पाइन्छ ।
- (ङ) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको उच्च आदरको क्रियामा लिङ्ग र वचनभेद हुँदैन ।

४.६ कालको आधारमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रिया

काल भाषाको एक व्याकरणात्मक कोटि हो । कालले क्रियाको समय र अवस्थाको बोध गराउँछ । क्रियाले सम्पन्न गरेको समय बताउने व्यकरणिक कोटि नै काल हो ।

काल समयसँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो (बन्धु, २०५३:६१) । क्रियापदमा पाइने उपसर्ग, प्रत्यय र मध्यसर्ग जस्ता रूपका आधारमा भाषामा टड्कारै देखापर्ने समयको भेद नै काल हो (पोखरेल, २०४९:६१) । काल भनेको समय हो । प्राकृतिक रूपमा कालको कुनै सीमा वा खण्ड हुँदैन परन्तु प्रत्येक भाषामा क्रियापदका अलगअलग रूपले काललाई विभिन्न खण्डमा विभाजित गर्दछन् (आचार्य, २०५८:९६) । यसले क्रियाको समय र अवस्थाको बोध गराउँछ (शर्मा र अशक, २०६४:१७) । क्रियाको रूप र त्यस रूपमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समयमाभ हुने सम्बन्धलाई काल भनिन्छ (शर्मा, २०७१:४३५) ।

उपर्युक्त विद्वान्हरूका मतका आधारमा काल भनेको क्रियाले सम्पन्न गरेको कार्यको समय वा अवस्था हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

काल कति प्रकारका हुन्छन् भन्ने बारेमा विद्वान्हरूको बीचमा मत भिन्नता पाइन्छ । भाषाविद् बालकृष्ण पोखरेलले भूत र अभूत दुई प्रकारका काल हुने कुरा बताएका छन् । त्यस्तै चूडामणि बन्धुले भूत, वर्तमान र भविष्यत् गरी तीन प्रकारका काल हुने कुरा बताएका छन् । ब्रतराज आचार्यले धातुका आधारमा काललाई भूत र अभूत गरी दुई भागमा विभाजित गरेका छन् । अभूत कालभित्र वर्तमान र भविष्यत् दुई प्रकार राखेका छन् । त्यस्तै मोहनराज शर्माले पनि कालमा भूत र अभूत गरी दुई प्रकार हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस शोधपत्रमा पनि भूत र अभूत काललाई कालको भेदको रूपमा मानिएको छ । अभूतभित्र वर्तमान र भविष्यत् राखिएको छ ।

नेपाली भाषाको व्याकरणमा भूत र अभूत कालका दुई प्रकारलाई बढी जोड दिए जस्तै भोजपुरी भाषाको व्याकरणमा भूत वर्तमान र भविष्यत् गरी कालका तीन प्रकारलाई विशेष मान्यता दिइन्छ। नेपाली र भोजपुरी भाषालाई समेटेर यस शोधपत्रमा समग्रमा भूत, वर्तमान र भविष्यत् तीन काल स्थापित भएका छन्। नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका क्रियालाई वर्तमान, भूत र भविष्यत् कालको आधारमा यहाँ तुलना गरिएको छ।

४.६.१ वर्तमानकाल

कुनै पनि क्रियाले अहिले चलिरहेको समयको जानकारी दिन्छ भने त्यसलाई वर्तमान काल भनिन्छ। क्रियाले चलिरहेको समयको कार्यव्यापार जनाउँछ भने त्यो वर्तमान काल हो। वर्तमान कालमा वर्तमान समयमा भइरहेको, भइसकेको वा हुनेवाला क्रियाको बोध हुन्छ (शर्मा र अशक, २०६४:३५)। यसले अहिलेको समयलाई बुझाउँछ। यस कालमा क्रियाको कार्यव्यापार वा अवस्था प्रारम्भ भइसकेको हुन्छ तर अन्त्य चाहिँ भएको हुँदैन (शर्मा, २०७१:४३९)।

वर्तमान काल जनाउन नेपाली भाषामा धातु वा क्रियामूलको पछाडि छु, छौँ, छस्, छौ, छन्, जस्ता सहायक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ भने भोजपुरी भाषामा क्रियामूलको पछाडि ला, ली, ले, लन्, लिन, लन् जस्ता सहायक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ। दुवै भाषामा कालवाचक सहायक क्रिया प्रत्यय जसरी जोडिन्छ। नेपाली र भोजपुरी भाषामा वर्तमान कालका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्दछन् :

नेपाली - धातु + सहायक क्रिया (छु, छौँ, छस्, छौ, छ, छन्, छिन, छ्यौ, नुहुन्छ) (शर्मा, २०७१:४३७)

भोजपुरी - धातु + सहायक क्रिया (ली, ले, लु, ला, लन्, ल, लिन, नी) (शर्मा र अशक, २०६४:३६)

माथि दिइएका सूत्रहरूका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ८
वर्तमानकालीन क्रिया

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	आउँछु	आली/आइला	आउँछौं	आली/आइला
द्वितीय	आउँछेस्	आले	आउँछौ	आलु सन्
	आउँछस्	आले	आउँछौ	आल सन्
	आउँछ्यौ	आलु	आउँछौ	आलु सन्
	आउँछौ	आल	आउँछौ	आल सन्
	आउनुहुन्छ	आली	आउनुहुन्छ	आली
तृतीय	आउँछे	आले	आउँछन्	आलिन्
	आउँछ	आला	आउँछन्	आलन्
	आउँछिन्	आलिन्	आउँछन्	आलिन्
	आउँछन्	आलन्	आउँछन्	आलन्
	आउनुहुन्छ	आली	आउनुहुन्छ	आली

माथिको तालिकाका क्रियाहरूलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

भाषा	एकवचन	बहुवचन
(८६) नेपा.	म आउँछु ।	हामी आउँछौं ।
भोज.	हम आली ।	हमनी सभ आली ।
(८७) नेपा.	तँ आउँछेस्/आउँछस् ।	तिमीहरू आउँछौ ।
भोज.	ते आले/आल ।	तुलोग आलु/आल सन् ।
(८८) नेपा.	तिमी आउँछ्यौ/आउँछौ ।	तिमीहरू आउँछौ ।
भोज.	तु आलु/आल ।	तुलोग आलु/आल सन् ।
(८९) नेपा.	तपाईं आउनुहुन्छ ।	तपाईंहरू आउनुहुन्छ ।
भोज.	रउआ आली ।	रउआ सभ आली ।
(९०) नेपा.	ऊ आउँछे/आउँछ ।	उनीहरू आउँछन् ।
भोज.	ऊ आले/आला ।	ऊलोग आलिन्/आलन् ।

(९१)	नेपा.	उनी आउँछिन्/आउँछन् ।	उनीहरू आउँछन् ।
	भोज.	ऊ आलिन्/आलन् ।	ऊ लोग आलिन्/आलन् ।
(९२)	नेपा.	उहाँ आउनुहुन्छ ।	उहाँहरू आउनुहुन्छ ।
	भोज.	उहाँ आली ।	उहाँ सभ आली ।

माथिका उदाहरणहरूका आधारमा निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली भाषाको वर्तमान कालीन क्रियामा धातु पछि छु, छौं, छन्, छस्, जस्ता सहायक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ भने भोजपुरी भाषाको वर्तमान कालीन क्रियामा धातु पछि ला, ली, ले, ल, लन्, लिन् जस्ता सहायक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ ।
- (ख) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा वर्तमानकालीन सहायक क्रिया धातुमा प्रत्ययवत् जोडिएको हुन्छ ।
- (ग) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको वर्तमानकालीन क्रियामा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरगत भेद पाइन्छ ।
- (घ) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको वर्तमानकालीन क्रियाको प्रथम पुरुष र द्वितीय, तृतीय पुरुषको उच्च आदरमा लिङ्ग भेद पाइँदैन ।
- (ङ) नेपाली भाषाको बहुवचनको क्रियामा कुनैमा पनि लिङ्ग भेद पाइँदैन तर भोजपुरी भाषामा प्रथम पुरुष र उच्च आदरका क्रियाबाहेक अन्यमा बहुवचनमा पनि लिङ्गभेद पाइन्छ ।
- (च) नेपाली भाषाको वर्तमानकालीन क्रियाको एकवचन र बहुवचनको रूप उच्च आदरको क्रिया र मध्ययम आदरको पुलिङ्गी क्रियाबाहेक सबैमा फरक छ तर भोजपुरी भाषामा बहुवचन जनाउन एकवचनकै क्रियामा सन्, जा जस्ता बहुवचनबोधक शब्द जोडिएको पाइन्छ ।

४.६.२ भूतकाल

भूत कालले बितेको समयलाई बोध गराउँछ । जुन क्रियापदले बितेको समयको बोध गराउँछ त्यसलाई भूत कालको क्रियापद भनिन्छ । यसले कार्यव्यापार बितेको समयमा

भइसकेको भन्ने जनाउँछ । बितेको समयलाई सङ्केत गर्ने काल भूतकाल हो (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९४) । यस कालले क्रियाको त्यस रूपलाई जनाउँछ, जसमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समय कथनक्षण (अहिले) भन्दा पहिला नै सकिएको हुन्छ (शर्मा, २०७१:४३६) ।

भूतकाल जनाउन नेपाली र भोजपुरी भाषाका आ-आफ्ना भिन्न रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपाली भाषाको भूतकालको क्रियामा धातु वा क्रियामूलको पछि एँ, यौँ, ई, यौँ, ए, इन्, इस् जस्ता विभिन्न प्रत्ययहरू जोडिन्छन् । भोजपुरी भाषाको भूतकालको क्रियामा धातु वा क्रियामूलको पछि ली, ली जा, ले, इल सन्, लु, लस्, लि जस्ता प्रत्यय जोडिन्छ ।

नेपाली र भोजपुरी भाषामा भूतकालका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्दछन् :

नेपाली - धातु + सहायक क्रिया (एँ, यौँ, इस्, यौँ, ई, यो, ए, इन्,) (शर्मा, २०७१:४३६)

भोजपुरी - धातु + सहायक क्रिया (इ+ली, ले, लु, लस्, लिन्,) (तिवारी, २०११:२८९)

माथि दिइएका सूत्रहरूका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ९ भूतकालीन क्रिया

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	आएँ	अइली	आयौँ	अइली
द्वितीय	आइस्	अइले	आयौ	अइल सन्
	आयौ	आइल/अइलु	आयौ	अइल सन्
	आउनुभयो	अइली	आउनुभयो	अइली
तृतीय	आई	अइलि	आयौ	अइलि सन्
	आयो	अइलस्	आयौ	अइल सन्
	आयौ	अइलिन्/अइले	आयौ	अइलि/अइले सन्
	आउनुभयो	अइली	आउनुभयो	अइली

माथिको तालिकाका क्रियाहरूलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

	भाषा	एकवचन	बहुवचन
(९३)	नेपा.	म आएँ ।	हामी आयौँ ।
	भोज.	हम अइली ।	हमनी सभ अइली ।
(९४)	नेपा.	तँ आइस् ।	तिमीहरू आयौ ।
	भोज.	ते अइले/अइल ।	तुलोग अइल सन् ।
(९५)	नेपा.	तिमी आयौ ।	तिमीहरू आयौ ।
	भोज.	तु अइलु/अइल ।	तुलोग आइल सन् ।
(९६)	नेपा.	तपाईँ आउनुभयो ।	तपाईँहरू आउनुभयो ।
	भोज.	रउआ अइली ।	रउआ सभ अइली ।
(९७)	नेपा.	ऊ आई/आयो ।	उनीहरू आए ।
	भोज.	ऊ अइलि/अइलस् ।	ऊलोग अइलि/अइल सन् ।
(९८)	नेपा.	उनी आइन्/आए ।	उनीहरू आए ।
	भोज.	ऊ अइलिन्/अइले ।	ऊ लोग अइलि/अइले सन् ।
(१००)	नेपा.	उहाँ आउनुभयो ।	उहाँहरू आउनुभयो ।
	भोज.	उहाँ अइली ।	उहाँ सभ अइली ।

माथिका उदाहरणहरूका आधारमा निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली भाषामा भूतकाल जनाउन धातुमा एँ, यौँ, यो, ई जस्ता सहायक क्रिया प्रत्ययवत् जोडिन्छन् भने भोजपुरी भाषामा भूतकाल जनाउन धातुपछि इ जोडेर वर्तमान कालीन सहायक क्रिया नै जोडेको पाइन्छ ।
- (ख) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाको भूतकालीन क्रियामा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरगत भेद पाइन्छ ।
- (ग) दुवै भाषाको प्रथम पुरुष र द्वितीय, तृतीय पुरुषको उच्च आदरमा लिङ्गभेद पाइँदैन ।
- (घ) नेपाली भाषाको भूतकालको बहुवचनको क्रियामा लिङ्गभेद पाइँदैन तर भोजपुरी भाषामा प्रथम पुरुष र द्वितीय, तृतीय पुरुषको उच्च आदर वाहेक अन्यमा बहुवचनमा पनि लिङ्गभेद पाइन्छ ।

(ड) नेपाली भाषाको द्वितीय, तृतीय पुरुषको मध्ययम आदर र उच्च आदर बाहेक अन्यमा एकवचन र बहुवचनको क्रियाको रूप फरक छन् तर भोजपुरी भाषामा एकवचन र बहुवचनको क्रियाको रूप फरक छैन । बहुवचन जनाउन एकवचनकै क्रियामा जा, सन् जस्ता बहुवचनबोधक शब्द जोडिएको पाइन्छ ।

४.६.३ भविष्यत्काल

कुनै पनि क्रियाले पछि आउने समयको बोध गराउँछ भने त्यसलाई भविष्यत् काल भनिन्छ । कथन समयको क्रियाले उक्त समयभन्दा पछिको समयको जानकारी दिन्छ भने त्यो भविष्यत् काल हो । यसले पछि आउने समयलाई जनाउँछ । यस कालमा कार्यव्यापार वा अवस्था आउँदो समयमा हुने बुझिन्छ (शर्मा, २०७९:४३९) ।

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा भविष्यत् काल स्पष्ट रूपमा देखा परेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा भविष्यत् काल जनाउन क्रियामूलको पछाडि ने छु, ने छौं, ने छस्, ने छन् जस्ता सहायक क्रिया जोडिन्छ भने भोजपुरी भाषामा क्रियामूलको पछाडि ब, बे, बु, बस्, हे आदि सहायक क्रियाको प्रयोग गरिन्छ ।

नेपाली र भोजपुरी भाषामा भविष्यत् कालका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्दछन् :

नेपाली - धातु + सहायक क्रिया (ने/छु,छौं,छस्,छौ,छ,छन्,छिन्,छ्यौ,नुहुनेछ)
(शर्मा, २०७९:४३७)

भोजपुरी - धातु + सहायक क्रिया (इ/ए+ब,बे,बु,हे,म) (शर्मा र अशक, २०६४:४२)

माथि दिइएका सूत्रहरूका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १०
भविष्यत्कालीन क्रिया

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	आउने छु	आएब/आएम	आउने छौं	आएब/आएम
द्वितीय	आउने छेस्	अइवे	आउने छौ	आइबु सन्
	आउने छस्	अइवे	आउने छौ	अइब सन्
	आउने छ्यौ	अइबु	आउने छौ	अइबु सन्
	आउने छौ	अइब	आउने छौ	अइब सन्
	आउनुहुने छ	आइब	आउनुहुने छ	आइब
तृतीय	आउने छे	आई	आउने छन्	आइह सन्
	आउने छ	आई	आउने छन्	आइह सन्
	आउने छिन्	अइहे	आउने छन्	अइहे सन्
	आउने छन्	अइहे	आउने छन्	अइहे सन्
	आउनुहुने छ	आइब	आउनुहुने छ	आइब

तालिकामा भएका भविष्यत्कालीन क्रियालाई वाक्यमा यसप्रकार देखाइएको छ :

	भाषा	एकवचन	बहुवचन
(१०१)	नेपा.	म आउने छु ।	हामी आउने छौं ।
	भोज.	हम आएब ।	हमनी सभ आएब ।
(१०२)	नेपा.	तँ आउने छेस्/आउने छस् ।	तिमीहरू आउने छौ ।
	भोज.	ते आइवे/आइब ।	तुलोग आइबु/आइब सन् ।
(१०३)	नेपा.	तिमी आउने छ्यौ/आउने छौ ।	तिमीहरू आउने छौ ।
	भोज.	तु अइबु/अइब ।	तुलोग अइबु/अइब सन् ।
(१०४)	नेपा.	तपाईं आउनुहुने छ ।	तपाईंहरू आउनुहुने छ ।
	भोज.	रउआ आइब ।	रउआ सभ आइब ।
(१०५)	नेपा.	ऊ आउनेछे/आउने छ ।	उनीहरू आउने छन् ।
	भोज.	ऊ आई ।	ऊलोग आइह सन् ।

(१०६) नेपा.	उनी आउने छिन्/आउने छन् ।	उनीहरू आउने छन् ।
भोज.	ऊ अइहे ।	ऊ लोग अइहे सन् ।
(१०७) नेपा.	उहाँ आउनुहुने छ ।	उहाँहरू आउनुहुने छ ।
भोज.	उहाँ आइब ।	उहाँ सभ आइब ।

माथिका उदाहरणहरूका आधारमा निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली भाषामा भविष्यत् काल जनाउन धातुमा ने पछि, वर्तमान कालका सहायक क्रिया छु, छौँ, छन्, छ, छस् आदि जोडिन्छ, भने भोजपुरी भाषामा धातुमा बु, बे, ब, हे जस्ता सहायक क्रिया जोडिन्छ ।
- (ख) नेपाली भाषामा वर्तमानकालीन र भविष्यत्कालीन क्रियामा 'ने' कृदन्त मात्र फरक छ, तर भोजपुरी भाषामा भविष्यत्काल जनाउने भिन्नै प्रत्यय रहेको पाइन्छ ।
- (ग) दुवै भाषामा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरगत व्यवस्था भविष्यत्कालमा पनि वर्तमान कालमा जस्तै पाइन्छ ।

४.७ पक्षका आधारमा नेपाली र भोजपुरी क्रिया

कालको परिवेशभित्र रहेर क्रियाको कार्यको प्रकृति तथा विवरणलाई जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई पक्ष भनिन्छ । पक्षबाट क्रियाका विभिन्न अवस्था वा चरणहरू व्यक्त हुन्छन् । परम्परागत व्याकरणमा पक्षलाई कालको भेदको रूपमा देखाइएको पाइन्छ । अहिले पक्षलाई छुट्टै व्याकरणिक कोटि मानिन्छ, किनभने पक्षले क्रियाको आन्तरिक प्रकृतिलाई जनाउँछ, भने कालले क्रियाको बाह्य परिवेशलाई मात्र जनाउँछ । कालले सामान्यतः समयको परिवेशलाई संकेत गर्छ, भने पक्षले क्रियाका कार्यको पूर्णता, अपूर्णता, अभ्यस्तता आदि जनाउँछ ।

कालविशेषको कुनै खास परिस्थितिभित्रका ती विभिन्न अतिरिक्त संरचनालाई कालका पक्ष भनिन्छ, (पोखरेल, २०५६:५३) । पक्षले खास कालको परिवेशभित्र क्रियाका कार्यको प्रकृति तथा वितरणलाई जनाउँछ । त्यसैले यसबाट क्रियाका विभिन्न अवस्था वा चरणहरू व्यक्त हुन्छन् (अधिकारी, २०६२:१२१) । क्रियाका कार्यको अवस्था तथा वितरण जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई पक्ष भनिन्छ (अधिकारी, २०६३:२१६) । यसले क्रियाको पूर्णता, अपूर्णता, निरन्तरता आदि अवस्थालाई संकेत गर्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९५)

र क्रियाका कालको अवधि र अवस्था (कालिक गतिविधिको प्रकार) लाई (शर्मा, २०७१:४४०) बुझाउँछ ।

पक्षका प्रकारका सम्बन्धमा विद्वान्हरूका बीचमा मतभिन्नता रहेको पाइन्छ । कसैले सामान्य, अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्ष गरी पक्षका पाँच प्रकार मानेका छन् भने कसैले सामान्य पक्षलाई अलग पक्ष मानेका छैनन् ।

सामान्य पक्षलाई पक्षको प्रकार मान्ने र नमान्ने भन्ने बारेमा विद्वान्हरूमा दुई मत देख्न सकिन्छ । सामान्य पक्षले कालको सङ्केत मात्र गर्ने हुनाले र यसले कालको विशिष्ट अवस्था नदेखाउने हुनाले यसलाई कालकै रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । यो अलग पक्ष होइन भन्ने मान्यता एकथरी विद्वान्हरूको छ भने सामान्य पक्षलाई पनि अलग पक्षको रूपमा चिनाउने काम अर्काथरि विद्वान्हरूले गरेका छन् । यस शोध पत्रमा पनि सामान्य पक्षलाई पक्षको रूपमा अलग राखिएको छ । समग्रमा सामान्य, अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्षका पाँच प्रकार नेपाली भाषामा रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा जस्तो भोजपुरी भाषामा पक्षका पाँच प्रकार पाइँदैन । भोजपुरी भाषामा सामान्य, पूर्ण, अपूर्ण र पूर्णापूर्ण गरी पक्षका चार भेद पाइन्छ (शर्मा र अशक, २०६४:३४) । दुवै भाषामा रहेका सामान्य, अपूर्ण र पूर्ण गरी तीन पक्षका क्रियाको तुलना यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

४.७.१. सामान्य पक्ष

सामान्य पक्ष भनेको कालको सामान्य विधान हो । सामान्य पक्षले कालको सापेक्षतामा क्रियाको कुनै पनि अवस्था व्यक्त गर्दैन । पक्षका दृष्टिले चिह्नित वा अविशेषित रूपहरूले सामान्य पक्ष जनाउँछन् । अभूत (वर्तमान, भविष्यत्) र भूत काल व्यक्त गर्न आउने क्रियापदका सामान्य रूपहरू नै यसमा आउने हुन्छन् (अधिकारी, २०६३:२१६) ।

भूत, वर्तमान र भविष्यत् तीनै कालमा सामान्य पक्ष रहेका हुन्छन् । क्रियाको व्यापार सामान्य अवस्थामा अगाडि भइसकेको जनाउने पक्षलाई सामान्य भूत भनिन्छ । वर्तमान समयमा वा कुरा भनिरहेको बेलामा कार्य हुने जनाउने पक्ष सामान्य वर्तमान पक्ष हो । यसले क्रियाको कार्यव्यापार अहिले हुनु जनाउँछ तर उक्त कार्य कहिले पूरा हुने वा नहुने भन्ने कुराको सङ्केत चाहिँ गर्दैन । सामान्य अवस्थामा कुनै पनि काम पछि आउने

समयमा हुने जनाउने पक्षलाई सामान्य भविष्यत् भनिन्छ । यसले निश्चय भल्काएर कुनै पनि कार्यव्यापार पछि आउने समयमा हुने छ भन्ने जनाउँछ ।

नेपाली र भोजपुरी भाषाका सामान्य पक्षका क्रियाहरू कालका क्रियाहरू बन्ने तरिकाले नै बन्दछन् । यस पक्षका क्रियाका उदाहरण निम्नानुसार दिइएको छ :

तालिका ११
सामान्य पक्षमा क्रिया

भाषा	वर्तमान	भूत	भविष्यत्
नेपाली	खान्छु	खाएँ	खाने छु
भोजपुरी	खाली	खइली	खाएम
नेपाली	खान्छौँ	खायौँ	खाने छौँ
भोजपुरी	खाली	खइली	खाएम
नेपाली	खान्छेस्/खान्छस्	खाइस्	खाने छेस्/खाने छस्
भोजपुरी	खाले	खइले/खइल	खइवे/खइब
नेपाली	खान्छौ	खायौ	खाने छौ
भोजपुरी	खालु/खाल सन्	खइलु/खइल सन्	खइबु/ खइब सन्
नेपाली	खान्छ्यौ/खान्छौ	खायौ	खाने छ्यौ/खाने छौ
भोजपुरी	खालु/खाल	खइलु/खइल	खइबु/खइब
नेपाली	खान्छौ	खायौ	खाने छौ
भोजपुरी	खालु/खाल सन्	खइलु/खइल सन्	खइबु/खइब सन्
नेपाली	खानुहुन्छ	खानुभयो	खानुहुने छ
भोजपुरी	खाली	खइली	खाइब
नेपाली	खान्छे/खान्छ	खाई/खायो	खाने छे/खाने छ
भोजपुरी	खाले/खाला	खइलि/खइलस्	खाई
नेपाली	खान्छन्	खाए	खाने छन्
भोजपुरी	खालिन्/खालन्	खइलि/खइल सन्	खाइह सन्
नेपाली	खान्छिन्/खान्छन्	खाइन्/खाए	खाने छिन्/खाने छन्
भोजपुरी	खालिन्/खालन्	खइलि/खइले	खइहे

नेपाली	खान्छन्	खाए	खाने छन्
भोजपुरी	खालिन्/खालन्	खइलि/खइले सन्	खाइहे सन्
नेपाली	खानुहुन्छ	खानुभयो	खानु हुनेछ
भोजपुरी	खाली	खइली	खाएब

सामान्य पक्षको क्रियाका वाक्य कालको आधारमा अगाडि बनाइएको छ । सामान्य पक्षको क्रियाको अध्ययन गर्दा निम्नानुसार तथ्य थाहा पाइन्छ :

- (क) दुवै भाषामा सामान्य पक्षले कुनै पक्ष विशेषलाई नजनाई काललाई नै बुझाउँछ ।
- (ख) दुवै भाषामा सामान्य वर्तमानले वर्तमान काललाई, सामान्य भूतले भूलकाललाई र सामान्य भविष्यत्ले भविष्यत्काललाई नै बुझाउँछ ।
- (ग) दुवै भाषामा लिङ्ग, वचन, आदर र पुरुषका व्यवस्था कालको जस्तै हुन्छ ।

४.७.२ अपूर्ण पक्ष

अपूर्ण पक्षले कार्यको अपूर्णता सङ्केत गर्दछ । यसले क्रियाको अपूर्णतालाई देखाउँछ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९६) । यसले कुनै काल विशेषमा क्रियाको कार्यव्यापार चलिरहेको छ, भन्ने बुझाउँछ । यो पक्ष क्रियाको तीनवटै कालमा हुन्छ । नेपाली भाषामा क्रियामूलमा तै/दै जोडेर अपूर्ण पक्षको क्रिया निर्माण गरिन्छ, भने भोजपुरी भाषामा धातुमा त वा रहल जोडेर अपूर्ण पक्षका क्रियाको निर्माण गरिन्छ ।

बितेको समयमा कुनै पनि कार्य भइरहेको जनाउने भूत कालको पक्षलाई अपूर्ण भूत भनिन्छ । अपूर्ण वर्तमानले कथनसमयमा काम भइरहेको पक्षलाई बुझाउँछ । अहिले वा वर्तमान समयमा क्रियाको कार्यव्यापार भइरहेको जनाउने पक्षलाई अपूर्ण वर्तमान भनिन्छ । क्रियाको व्यापार आउँदो समयमा भइरहेको जनाउने पक्षलाई अपूर्ण भविष्यत् भनिन्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा अपूर्ण पक्षका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्छन् :

अपूर्ण वर्तमान

नेपाली - धातु + तै/दै + छु,छौं,छेस्,छस्,छन्,छे,छ,छिन् (शर्मा, २०७१:४४४)

भोजपुरी - धातु + त/रहल + बानी,तानी,वा,बाडु,बाटु,बाट (शर्मा र अशक, २०६४:३६)

अपूर्ण भूत

नेपाली - धातु+ तै/दै + ँ, यौ, यो, ई, ए, इन् (शर्मा, २०७१:४४३)

भोजपुरी - धातु + त + रहनी, रहली, रहल (शर्मा र अशक, २०६४:४०)

अपूर्ण भविष्यत्

नेपाली - धातु + तै/दै + ने + छु, छौं, छस्, छेस्, छ, छे, छन्, छिन् (शर्मा, २०७१:४४५)

भोजपुरी - धातु + त + रहेब, रहेम, रही, रहेबे, रहेब, रहम (शर्मा र अशक, २०६४:४३)

माथि दिइएका सूत्रहरूका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १२

अपूर्ण पक्षमा क्रिया

भाषा	वर्तमान	भूत	भविष्यत्
नेपाली	पढ्दै छु	पढ्दै थिएँ	पढ्दै हुने छु
भोजपुरी	पढत/रहल बानी	पढत रहली/रहनी	पढत रहेब/रहेम
नेपाली	पढ्दै छौं	पढ्दै थियौं	पढ्दै हुने छौं
भोजपुरी	पढत/रहल बानी	पढत रहली स/सन्	पढत रहेब/रहेम सन्
नेपाली	पढ्दै छेस्/छस्	पढ्दै थिइस्	पढ्दै हुने छेस्/छस्
भोजपुरी	पढत/रहल बाडु/बाड	पढत रहली/रहल	पढत रहेबे
नेपाली	पढ्दै छौ	पढ्दै थियौ	पढ्दै हुने छौ
भोजपुरी	पढत/रहल बाडु, बाड	पढत रहली/रहल सन्	पढत रहब/रहम सन्
नेपाली	पढ्दै छ्यौ/छ्यौ	पढ्दै थियौ	पढ्दै हुनेछ्यौ/छ्यौ
भोजपुरी	पढत /रहल बाडु, बाड	पढत रहल/रहली	पढत रहब/रहम
नेपाली	पढ्दै छौ	पढ्दै थियौ	पढ्दै हुने छौ
भोजपुरी	पढत बाडु/बाड सन्	पढत रहल सन्	पढत् रहब/रहम सन्
नेपाली	पढ्दै हुनुहुन्छ	पढ्दै हुनुहुन्थ्यो	पढ्दै हुनुहुने छ
भोजपुरी	पढत बानी	पढत रहली/रहनी	पढत रहेब
नेपाली	पढ्दै हुनुहुन्छ	पढ्दै हुनुहुन्थ्यो	पढ्दै हुनुहुने छ
भोजपुरी	पढत बानी	पढत रहली/रहनी	पढत रहेब
नेपाली	पढ्दै छे/छ	पढ्दै थिई/थियो	पढ्दै हुने छे/हुने छ

भोजपुरी	पढत/रहल बा	पढत रहले/रहल	पढत रही
नेपाली	पढ्दै छिन्/छन्	पढ्दै थिइन्/थिए	पढ्दै हुने छिन्/ छन्
भोजपुरी	पढतिया/पढता	पढत रहले/रहल	पढत रही
नेपाली	पढ्दै हुनेछन्	पढ्दै थिए	पढ्दै हुने छन्
भोजपुरी	पढतिया/पढता	पढत रहले/रहला सन्	पढत रही सन्
नेपाली	पढ्दै हुनुहुन्छ	पढ्दै हुनुहुन्थ्यो	पढ्दै हुनुहुने छ
भोजपुरी	पढत/रहल बानी	पढत रहली	पढत रहेब

माथिको तालिकाका क्रियाहरूलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

अपूर्ण वर्तमान

नेपाली

- (१०८) म पढ्दै छु ।
हामी पढ्दै छौं ।
(१०९) तँ पढ्दै छेस्/छस्।
तिमी पढ्दै छ्यौ/छौ ।
(११०) तिमीहरू पढ्दै छौ ।
तपाईं पढ्दै हुनुहुन्छ ।
(१११) तपाईंहरू पढ्दै हुनुहुन्छ ।
ऊ पढ्दै छे/छ ।
(११२) उनी पढ्दै छिन्/छन् ।
उनीहरू पढ्दै छन् ।
(११३) उहाँ पढ्दै हुनुहुन्छ ।
उहाँहरू पढ्दै हुनुहुन्छ ।

भोजपुरी

- हम पढत/रहल बानी/पढतानी ।
हमन सभ पढत/रहल बानी/पढतानी ।
ते पढत/रहल बाडु/बाडा
तु पढत बाडु/बाड ।
तुलोग पढत बाडु/बाड सन् ।
रउआ पढत बानी ।
रउआ सभ पढत बानी ।
ऊ पढत बा ।
ऊ पढतिया/पढता ।
ऊलोग पढतिया/पढता ।
उहाँ पढत बानी ।
उहाँ लोग पढत बानी

अपूर्ण भूत

नेपाली

- (११४) म पढ्दै थिएँ ।
हामी पढ्दै थियौँ ।
(११५) तँ पढ्दै थिइस्।

भोजपुरी

- हम पढत रहली/रहनी ।
हमन सभ पढत रहली/रहनी ।
ते पढत रहली/रहल ।

तिमी पढ्दै थियौ ।	तु पढत रहली/रहल ।
(११६) तिमीहरू पढ्दै थियौ ।	तुलोग पढत रहली/रहल सन् ।
तपाईं पढ्दै हुनुहुन्थ्यो ।	रउआ पढत रहली/रहनी ।
(११७) तपाईंहरू पढ्दै हुनुहुन्थ्यो ।	रउआ सभ पढत रहली/ रहनी ।
ऊ पढ्दै थिई/थियो ।	ऊ पढत रहले/रहला ।
(११८) उनी पढ्दै थिइन्/ थिए ।	ऊ पढत रहले/रहला ।
उनीहरू पढ्दै थिए ।	ऊलोग पढत रहले/रहला सन् ।
(११९) उहाँ पढ्दै हुनुहुन्थ्यो ।	उहाँ पढत रहली/रहनी ।
उहाँहरू पढ्दै हुनुहुन्थ्यो ।	उहाँ लोग पढत रहली/रहनी ।

अपूर्ण भविष्यत्

नेपाली

(१२०) म पढ्दै हुने छु ।
हामी पढ्दै हुने छौं ।
(१२१) तँ पढ्दै हुने छस्/छस्।
तिमी पढ्दै हुने छ्यौ/छ्यौ ।
तिमीहरू पढ्दै हुने छौ ।
(१२२) तपाईं पढ्दै हुनुहुने छ ।
तपाईंहरू पढ्दै हुनुहुने छ ।
(१२३) ऊ पढ्दै हुने छे/छ ।
उनी पढ्दै हुने छिन्/छिन् ।
उनीहरू पढ्दै हुने छन् ।
(१२४) उहाँ पढ्दै हुनुहुने छ ।
उहाँहरू पढ्दै हुनुहुने छ ।

भोजपुरी

हम पढत रहेब/रहेम ।
हमन सभ पढत रहेब/रहेम सन् ।
ते पढत रहम/रहब ।
तु पढत रहेम/रहेब ।
तुलोग पढत रहम/रहब सन् ।
रउआ पढत रहेब ।
रउआ सभ पढत रहेब सन् ।
ऊ पढत रही ।
ऊ पढत रही ।
ऊलोग पढत रही सन् ।
उहाँ पढत रहेब/रहेम ।
उहाँ लोग पढत रहेब/रहेम ।

माथिका उदाहरणहरूबाट निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छ :

- (क) नेपाली भाषामा तै/दै रूपले अपूर्ण पक्षलाई जनाउँछ भने भोजपुरी भाषामा 'त' रूपले अपूर्ण पक्षलाई जनाउँछ ।

(ख) नेपाली भाषामा अपूर्ण पक्ष जनाउने 'तै/दै' वैकल्पिक रूपमा सबै कालमा प्रयोग हुन्छन् तर भोजपुरी भाषामा अपूर्ण पक्ष जनाउने 'त' को वैकल्पिक रूप (रहल) को प्रयोग वर्तमान कालमा मात्र भएको पाइन्छ ।

(ग) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा अपूर्ण पक्ष जनाउने रूप 'तै/दै' र 'त' को प्रयोग सबै लिङ्ग, पुरुष, वचन र आदरमा समान तरिकाले हुन्छ ।

४.७.३ पूर्ण पक्ष

क्रियाको पूर्णतालाई बुझाउने पक्ष पूर्ण पक्ष हो । यसले कार्यको सिद्धि वा पूर्णता जनाउँछ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९७) । यसले कथन समयमा क्रियाले पूर्णता पाइसकेको कुरा जनाउँछ । यो पक्ष पनि तीनै कालमा हुन्छ । पूर्ण पक्ष जनाउन क्रियामूलमा नेपाली भाषामा एको/एका/एकी + कालअनुसारको सहायक क्रिया जोडिन्छ भने भोजपुरी भाषामा ले + कालअनुसारको सहायक क्रिया जोडिन्छ ।

बितेको समयमा क्रियाको कार्यव्यापार पूर्ण वा पूरा भइसकेको जनाउने भूतकालको पक्ष पूर्ण भूत हो । कुनै पनि काम अधि नै सकिएको तर त्यसको प्रभाव हालसम्म रहेको जनाउने पक्षलाई पूर्ण वर्तमान भनिन्छ । कार्यव्यापार पछि आउने समयमा पूरा हुने कुरा जनाउने पक्षलाई पूर्ण भविष्यत् भनिन्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा पूर्ण पक्षका क्रियाहरू निम्नलिखित तरिकाले बन्छन् :

पूर्ण वर्तमान

नेपाली - धातु + एको/एका/एकी + छु,छौँ,छ,छे,छेस्,छस्,छिन्,छिन्,छौँ

(शर्मा, २०७१:४४५)

भोजपुरी - धातु + ले + बानी/बाड/बाडु/बिया/बा (शर्मा र अशक, २०६४:४१)

पूर्ण भूत

नेपाली - धातु + एको/एका/एकी + एँ,यौँ,यौ,यो,ए,ई,इन् (शर्मा, २०७१:४४३)

भोजपुरी - धातु + ले + रहल/रहले/रहनी/रहली (शर्मा र अशक, २०६४:३८)

पूर्ण भविष्यत्

नेपाली - धातु + एको/एका/एकी + ने + छु,छौँ,छ,छे,छेस्,छस्,छिन,छन्,छौँ
(शर्मा, २०७१:४४५)

भोजपुरी - धातु + ले + होखब,होइबू,होई,होइहे (शर्मा र अशक, २०६४:४३)

माथि दिइएका सूत्रहरूका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १३ पूर्ण पक्षमा क्रिया

भाषा	भूत	वर्तमान	भविष्यत्
नेपाली	खेलेकी/खेलेको थिएँ	खेलेकी/खेलेको छु	खेलेकी/खेलेको हुने छु
भोजपुरी	खेलले रहली/रहनी	खेलले बानी	खेलले होखब
नेपाली	खेलेका थियौँ	खेलेका छौँ	खेलेका हुने छौँ
भोजपुरी	खेलले रहली जा/सन्	खेलले बानी जा/सन्	खेलले होखब जा/सन्
नेपाली	खेलेकी/खेलेको थिइस्	खेलेकी/खेलेको छेस्/छस्	खेलेकी/खेलेको हुने छेस्/हुने छस्
भोजपुरी	खेलले रहले/रहल	खेलले बिया/बाड	खेलले होइबु/होखब
नेपाली	खेलेका थियौ	खेलेका छौ	खेलेका हुने छौ
भोजपुरी	खेलले रहले/रहल सन्	खेलले बिया/बाड सन्	खेलले होइबु/होखब सन्
नेपाली	खेलेकी/खेलेका थियौ	खेलेकी/खेलेका छ्यौ/छ्यौ	खेलेकी/खेलेका हुने छ्यौ/छ्यौ
भोजपुरी	खेलले रहले/रहल	खेलले बाडु/बाड	खेलले होइबु/होखब
नेपाली	खेलेका थियौ	खेलेका छौ	खेलेका हुने छौ
भोजपुरी	खेलले रहले/रहल सन्	खेलले बाड/बिया सन्	खेलले होइबु/होखब सन्
नेपाली	खेल्लुभएको थियो	खेल्लुभएको छ	खेल्लुभएको हुने छ

भोजपुरी	खेलले रहनी	खेलले बानी	खेलले होखब
नेपाली	खेलेकी/खेलेको थिई/थियो	खेलेकी/खेलेको छे/छ	खेलेकी/खेलेको हुने छे/हुने छ
भोजपुरी	खेलले रहली/रहल	खेलले बा	खेलले होई
नेपाली	खेलेकी/खेलेका थिइन्/ थिए	खेलेकी/खेलेका छ्यौ/छ्यौ	खेलेकी/खेलेका हुने छ्यौ/छ्यौ
भोजपुरी	खेलले रहली/रहल	खेलले वा	खेलले होइहे
नेपाली	खेलेका थिए	खेलेका छन्	खेलेका हुने छन्
भोजपुरी	खेलले रहली/रहल सन्	खेलले बाड सन्	खेलले होइहे सन्
नेपाली	खेल्लुभएको थियो	खेल्लुभएको छ	खेल्लुभएको हुने छ
भोजपुरी	खेलले रहली	खेलले बानी	खेलले होखब

माथिको तालिकाका क्रियाहरूलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

पूर्ण वर्तमान

नेपाली

(१२५) मैले खेलेको/खेलेकी छु ।

हामीले खेलेका छौं ।

(१२६) तैले खेलेकी/खेलेको छेस्/छस्।

तिमीले खेलेकी/खेलेका छ्यौ/छ्यौ ।

तिमीहरूले खेलेका छौ ।

(१२७) तपाईंले खेल्लुभएको छ ।

तपाईंहरूले खेल्लुभएको छ ।

(१२८) उसले खेलेकी/खेलेको छे/छ ।

उनले खेलेकी/खेलेका छिन्/छिन् ।

उनीहरूले खेलेका छन् ।

भोजपुरी

हम खेलले बानी ।

हमन सभ खेलले बानी ।

ते खेलले बिया/बाड ।

तु खेलले बाडु/बाड ।

तुलोग खेलले बाडु/बाड सन् ।

रउआ खेलले बानी ।

रउआ सभ खेलले बानी ।

ऊ खेलले बा ।

ऊ खेलले बा ।

ऊ लोग खेलले बाडे/बा सन् ।

(१२९) उहाँले खेल्नुभएको छ ।

उहाँहरूले खेल्नुभएको छ ।

पूर्ण भूत

नेपाली

(१३०) मैले खेलेको/खेलेकी थिएँ ।

हामीले खेलेका थियौँ ।

(१३१) तैले खेलेकी/खेलेको थिइस् ।

तिमीले खेलेकी/खेलेका थियौ ।

तिमीहरूले खेलेका थियौ ।

(१३२) तपाईंले खेल्नुभएको थियो ।

तपाईंहरूले खेल्नुभएको थियो ।

(१३३) उसले खेलेकी/खेलेको थिई/थियो ।

उनले खेलेकी/खेलेका थिइन्/थिए ।

उनीहरूले खेलेका थिए ।

(१३४) उहाँले खेल्नुभएको थियो ।

उहाँहरूले खेल्नुभएको थियो ।

पूर्ण भविष्यत्

नेपाली

(१३५) मैले खेलेको/खेलेकी हुने छु ।

हामीले खेलेका हुने छौँ ।

(१३६) तैले खेलेकी/खेलेको हुने छेस्/छस्।

तिमीले खेलेकी/खेलेका हुने छ्यौ/छ्यौ ।

तिमीहरूले खेलेका हुने छौ ।

उहाँ खेलले बानी ।

उहाँ लोग खेलले बानी ।

भोजपुरी

हम खेलले रहली/रहनी ।

हमन सभ खेलले रहली /रहनी सन् ।

ते खेलले रहले/रहल ।

तु खेलले रहले/रहल ।

तुलोग खेलले रहले/रहल सन् ।

रउआ खेलले रहनी ।

रउआ सभ खेलले रहनी ।

ऊ खेलले रहली/रहल ।

ऊ खेलले रहली/रहल ।

ऊ लोग खेलले रहली/रहल सन् ।

उहाँ खेलले रहली/रहनी ।

उहाँ लोग खेलले रहली/रहनी ।

भोजपुरी

हम खेलले होखब ।

हमन सभ खेलले होखब सन् ।

ते खेलले होइबू/होखब ।

तु खेलले होइबू/होखब ।

तुलोग खेलले होइबू/होखब सन् ।

- (१३७) तपाईंले खेल्नुभएको हुने छ । रउआ खेलले होखब ।
तपाईंहरूले खेल्नुभएको हुने छ । रउआ सभ खेलले होखब ।
- (१३८) उसले खेलेकी/खेलेको हुने छे/छ । ऊ खेलले होई ।
उनले खेलेकी/खेलेका हुने छिन्/छन् । ऊ खेलले होई ।
उनीहरूले खेलेका हुने छन् । ऊ लोग खेलले होइहे सन् ।
- (१३९) उहाँले खेल्नुभएको हुने छ । उहाँ खेलले होखब ।
उहाँहरूले खेल्नुभएको हुने छ । उहाँ लोग खेलले होखब

माथिका उदाहरणहरूबाट निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी भाषामा पूर्णपक्षमा क्रियाका रूप भिन्न-भिन्न भए पनि प्रक्रिया समान रहेको देखिन्छ ।
- (ख) नेपाली भाषामा एको/एका/एकी रूपले पूर्ण पक्षलाई जनाउँछ भने भोजपुरी भाषामा 'ले' रूपले पूर्ण पक्षलाई जनाउँछ ।
- (ग) नेपाली भाषामा पूर्ण पक्ष जनाउन प्रयोग हुने 'एको' रूप पुलिङ्गी एकवचनको अनादर र दुवै लिङ्गको उच्च आदरको लागि प्रयोग गरिन्छ, 'एकी' रूप स्त्रीलिङ्गी एकवचनको अनादर र मध्यम आदरमा प्रयोग गरिन्छ भने 'एका' सबैको बहुवचनमा प्रयोग गरिन्छ ।
- (घ) भोजपुरी भाषामा पूर्ण पक्ष जनाउने 'ले' रूप सबै लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरमा समान रूपले प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

४.८ भावका आधारमा नेपाली र भोजपुरी क्रिया

भाव क्रियासँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि हो । यो क्रियामा व्यक्त हुन्छ । यसले पूरै वाक्यसँग सम्बन्ध स्थापित गर्छ । वक्ताको मनोभाव वा मनशायको भिन्नतालाई व्यक्त गर्ने क्रियाको रूपतत्व वा संरचनाको भिन्नतालाई क्रियाको भाव भनिन्छ (पोखरेल, २०५६:३८) । क्रियामा निहित इच्छा, सम्भावना, आज्ञा आदि वक्ताको आशय, अर्थ

र भाव अभिव्यक्त गर्ने व्याकरणात्मक धारा अर्थ हो (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९६) । यसले वास्तविक अर्थसँगै वक्ता वा लेखकको अभिवृत्तिसमेत प्रकट गर्ने गर्छ (शर्मा, २०७१:४४६) ।

माथिका परिभाषाहरूलाई हेर्दा भाव भन्नाले क्रियासँग सम्बन्धित त्यस्तो व्याकरणिक कोटिलाई बुझिन्छ जसले वक्ताको अभिप्रायलाई स्पष्ट पार्छ । भावका प्रकारका बारेमा विद्वान्हरूमा मतभिन्नता देखिन्छ । पोखरेल (२०५६:३८) ले सामान्यार्थक, असामान्यार्थक गरी भावका दुई प्रकार हुन्छ भनेका छन् । असामान्यार्थक भावभित्र विध्यर्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ राखेका छन् । अधिकारी (२०६३:२२०) ले सामान्यार्थक, आज्ञार्थक, इच्छार्थक, सम्भावनार्थक र सङ्केतार्थक गरी भावका पाँच प्रकार हुने कुरा बताएका छन् । शर्मा र अशक (२०६४:७३) ले विधानार्थक, निषेधार्थक, आज्ञार्थक, प्रश्नार्थक, इच्छार्थक, विश्मयार्थक, सङ्केतार्थक र सन्देहार्थक गरी आठ प्रकार देखाएका छन् । गौतम र चौलागाई (२०७०:१९७) ले भावका सामान्यार्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ, प्रश्नार्थ र सङ्केतार्थ गरी छ प्रकार देखाएका छन् । शर्मा (२०७१:४४७) ले सामान्यार्थक विध्यर्थक र अनिश्चयार्थक तीन प्रकार देखाएका छन् । विध्यर्थकभित्र आज्ञार्थक र इच्छार्थक राखेका छन् भने अनिश्चयार्थकभित्र सम्भावना र सङ्केतार्थक पर्ने कुरा बताएका छन् ।

यस शोधपत्रमा सामान्यार्थक, इच्छार्थक, आज्ञार्थक, सम्भावनार्थक र सङ्केतार्थक गरी भावका पाँच प्रकार मानिएको छ ।

४.८.१ सामान्यार्थक

सामान्य अर्थको बोध गराउने क्रियाको भावलाई सामान्यार्थक भनिन्छ । यसले वक्ता वा लेखकको सामान्य वृत्ति वा निश्चय बुझाउँछ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९८) । यसले निश्चय बुझाउने हुनाले यसलाई निश्चयार्थक पनि भनिन्छ । सामान्यार्थक बोधक रूपायक प्रत्यय छुट्टै छैनन् । कालबोधक रूपायक प्रत्ययबाट नै यसको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

सामान्यार्थक वाक्यका क्रियाहरू विभिन्न काल र पक्षका क्रियाहरू जस्तै गरि बन्छन् । यसको अध्ययन काल र पक्षको अध्ययन गर्ने क्रममा नै गरिसकिएको छ (हेर्नु ४.५ र ४.६) । यसका केहि उदाहरणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(१४) सामान्यार्थकको उदाहरण

नेपाली

भोजपुरी

मान्छे घर गयो ।	आदमी घरे गइल ।
भाइ किताब पढ्छ ।	भाइ किताब पढला ।
बहिनी कविता लेख्छे ।	बहिनी कविता लेखेले ।
हरिले काम गरेको छ ।	हरि काम कइले बा ।
तिमी कहाँ जान्छौ ?	तु कहाँ जाल ?
चरा उड्दै छ ।	चिरइ उडत बा/बिया ।
उहाँ जानुहुनेछ ।	उहाँ जाइब ।
उनीहरू पढ्दै हुनेछन् ।	ऊलोग पढत होइह सन् ।

यी वाक्यहरूलाई हेर्दा निम्नलिखित तथ्यहरू स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) दुवै भाषामा सामान्यार्थक क्रियाले निश्चित अर्थलाई बुझाउँछ ।
- (ख) दुवै भाषामा सामान्यार्थक क्रियामा करण, अकरण, प्रश्नसूचक क्रिया लगायत सबै काल र पक्षका क्रियाहरू पर्छन् ।
- (ग) दुवै भाषामा सामान्यार्थक क्रियाको लिङ्ग, पुरुष, आदर र वचनको व्यवस्था काल र पक्षमा जस्तै हुन्छ ।

४.८.२ इच्छार्थक

वक्ताको अनुरोध, इच्छा, विन्ती, प्रार्थना, अनुनय आदि वृत्ति बुझाउने क्रियाको भावलाई इच्छार्थक भनिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९८) । नेपाली र भोजपुरी भाषाका इच्छार्थक क्रियाहरू निम्नानुसार बन्छन् :

नेपाली :- धातु + सहायक क्रिया (ऊँ, औँ, एस्, ए, ओस्, उन्) (शर्मा, २०७१:४४८)

भोजपुरी :- धातु + सहायक क्रिया (ई, अ, ए) (शर्मा र अशक, २०६४:७३)

माथिका सूत्रका आधारमा बन्ने क्रियाहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १४

इच्छार्थक क्रिया

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	हेरूँ	देखीँ	हेरौँ	देखीँ जा
द्वितीय	हेरेस्	देख	हेरे	देख
	हेरे	देख	हेरे	देख
	हेर्नुहोस्	देखी	हेर्नुहोस्	देखी
तृतीय	हेरोस्	देखे	हेरून्	देखे
	हेरून्	देखे	हेरून्	देखे
	हेर्नुहोस्	देखी	हेर्नुहोस्	देखी

माथिको तालिकाका क्रियाहरूलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

भाषा	एकवच	बहुवचन
(१४०) नेपा.	मैले सिनेमा हेरूँ ।	हामीले सिनेमा हेरौँ ।
भोज.	हम सिनेमा देखीँ ।	हमनी सभ सिनेमा देखीँ जा ।
(१४१) नेपा.	तैले सिनेमा हेरेस् ।	तिमीहरूले सिनेमा हेरे ।
भोज.	तैं सिनेमा देख ।	तुलोग सिनेमा देख जा ।
(१४२) नेपा.	तिमीले सिनेमा हेरे ।	तिमीहरूले सिनेमा हेरे ।
भोज.	तु सिनेमा देख ।	तुलोग सिनेमा देख जा ।
(१४३) नेपा.	तपाईं सिनेमा हेर्नुहोस् ।	तपाईंहरूले सिनेमा हेर्नुहोस् ।
भोज.	रउआ सिनेमा देखीँ ।	रउआ सभ सिनेमा देखीँ ।
(१४४) नेपा.	उसले सिनेमा हेरोस् ।	उनीहरूले सिनेमा हेरे ।
भोज.	ऊ सिनेमा देखे ।	ऊलोग सिनेमा देखे जा ।

(१४५) नेपा.	उनले सिनेमा हेरून् ।	उनीहरूले सिनेमा हेरून् ।
भोज.	ऊ सिनेमा देखे ।	ऊलोग सिनेमा देखे जा ।
(१४६) नेपा.	उहाँले सिनेमा हेर्नुहोस् ।	उहाँहरूले सिनेमा हेर्नुहोस् ।
भोज.	उहाँ सिनेमा देखीं ।	उहाँलोग सिनेमा देखीं जा ।

माथिका उदाहरणहरूका आधारमा निम्नानुसारका तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा इच्छार्थको क्रियामा लिङ्गभेद पाइँदैन ।
- (ख) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा इच्छार्थको क्रियामा आदर र पुरुषगत भेद पाइन्छ ।
- (ग) नेपाली भाषामा उच्चआदर बाहेक इच्छार्थको एकवचन र बहुवचनको क्रियामा रूपगत भिन्नता पाइन्छ तर भोजपुरी भाषामा एकवचन र बहुवचनको क्रियाको रूप समान हुन्छन् । बहुवचन जनाउन क्रियाको पछाडि जा, सन् जस्ता बहुवचन बोधक शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।
- (घ) नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषका क्रियाको निम्न र मध्यम आदरमा भिन्नता पाइन्छ तर भोजपुरी भाषामा एउटै क्रियाको प्रयोग गरिन्छ ।

४.८.३ आज्ञार्थक

आज्ञा, आदेश, हुकुम, आदि व्यक्त गर्ने क्रियाको रूपलाई आज्ञार्थक भनिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९८) । यो वक्ता र श्रोताको बीचमा प्रत्यक्ष सम्पर्क हुने भाव भएकोले सबै पुरुषमा नभइ द्वितीय पुरुषमा मात्र हुन्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषाका आज्ञार्थकका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्दछन् :

नेपाली :- धातु + सहायक क्रिया (अ,ऊ,ओ) (गौतम र चौलागाई, २०६७:१९८)

भोजपुरी :- धातु + सहायक क्रिया (ल,इ)

माथि दिइएका सूत्रका आधारमा क्रियाहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका -१५
आज्ञार्थक क्रिया

एकवचन		बहुवचन	
नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
पढ्	पढ्	पढ	पढ्ल
पढ	पढ्ल	पढ	पढ्ल
पढ्नुहोस्	पढी	पढ्नुहोस्	पढी

माथिको तालिकाका क्रियाहरूलाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

भाषा	एकवचन	बहुवचन
(१४७) नेपा.	तँ कविता पढ् ।	तिमीहरू कविता पढ ।
भोज.	ते कविता पढ् ।	तुलोग कविता पढ्ल सन् ।
(१४८) नेपा.	तिमी कविता पढ ।	तिमीहरू कविता पढ ।
भोज.	तु कविता पढ्ल ।	तुलोग कविता पढ्ल सन् ।
(१४९) नेपा.	तपाईं कविता पढ्नुहोस् ।	तपाईंहरू कविता पढ्नुहोस् ।
भोज.	रउआ कविता पढी ।	रउआ सभ कविता पढी ।

माथिका उदाहरणहरूलाई हेर्दा नेपाली र भोजपुरी भाषाका आज्ञार्थकका क्रियामा निम्नलिखित समानता र भिन्नता पाइन्छ :

- (क) दुवै भाषाका द्वितीय पुरुषका क्रियामा मात्र आज्ञार्थक हुन्छन् ।
- (ख) दुवै भाषामा आज्ञार्थक क्रियामा लिङ्गभेद पाइँदैन ।
- (ग) दुवै भाषामा आज्ञार्थकका क्रियामा आदारका तीन तह देखिन्छ ।

४.८.४ सम्भावनार्थ

सम्भावनार्थले वक्ताको सम्भावना, अड्कल, अनुमान बुझाउँछ । क्रियाको कार्यव्यापारले निश्चित नभइसकेको सम्भावना, अड्कल, सन्देह आदिको बोध गराउँछ भने त्यसलाई सम्भावनार्थ भनिन्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा सम्भावनार्थकका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्दछन् :

नेपाली :- धातु + सहायक क्रिया (उँला, औँला, लास्, औला, ला, लान्) (शर्मा, २०७१:४४८)

भोजपुरी :- क्रियापद + कादु/कि/कहीं (शर्मा र अशक, २०६४:७४)

माथि दिइएका सूत्रहरूका आधारमा क्रियाहरू तालिकामा बनाइएको छ ।

तालिका १६ सम्भावनार्थक क्रिया

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
	नेपाली	भोजपुरी	नेपाली	भोजपुरी
प्रथम	बनाउँला	बनाएम कादु, कि	बनाऔँला	बनाएम कादु, कि
द्वितीय	बनाउलेस्/बानाउलास्	बनाइवे कादु, कि	बनाऔला	बनाइबु/बनाइब कादु , कि
	बनाउलेऊ/बनाउलाऊ	बनाइबु/बनाइब कादु, कि	बनाऔला	बनाइबु/बनाइब कादु, कि
	बनाउनुहोला	बनाइब कादु, कि	बनाउनुहोला	बनाइब कादु, कि
तृतीय	बनाउली/बनाउला	बनाई कादु, कि	बनाउलान्	बनाइह कादु, कि
	बनाउलिन्/बनाउलान्	बनाइहे कादु, कि	बनाउलान्	बनाइहे कादु, कि
	बनाउनुहनेला	बनाइब कादु, कि	बनाउनुहोला	बनाइब कादु, कि

सम्भावनार्थकका क्रियाका रूप नेपाली भाषामा फरक-फरक भए तापनि भोजपुरी भाषामा क्रियापदमा सम्भावनार्थकको रूप नदेखिइ क्रियाको पछाडि सम्भावना जनाउने शब्द राखेर सम्भावनार्थ बनाइन्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषाका सम्भावनार्थकका उदाहरण वाक्यमा निम्नानुसार देखाइएको छ :

	भाषा	एकवचन	बहुवचन
(१५०)	नेपा.	म घर बनाउँला ।	हामी घर बनाऔंला ।
	भोज.	हम घर बनाएब कादु ।	हमनी सभ घर बनाएब कादु ।
(१५१)	नेपा.	तँ घर बनाउलिस्/बनाउलास् ।	तिमीहरू घर बनाऔला ।
	भोज.	ते घर बनाइबे/बनाइब कि ।	कहीं तुलोग घर बनाइबु/बनाइब ।
(१५२)	नेपा.	तिमी घर बनाउलेऊ/बनाउलाऊ ।	तिमीहरू घर बनाऔला ।
	भोज.	तु घर बनाइबु/बनाइब कादु ।	तुलोग घर बनाइबु/बनाइब कादु ।
(१५३)	नेपा.	तपाईँ घर बनाउनुहोला ।	तपाईँहरू घर बनाउनुहोला ।
	भोज.	रउआ घर बनाइब कादु ।	रउआ सभ घर बनाइब कादु ।
(१५५)	नेपा.	ऊ घर बनाउली/बनाउला ।	उनीहरू घर बनाउलान् ।
	भोज.	कहीं ऊ घर बनाई ।	ऊलोग घर बनाईह कि ।
(१५६)	नेपा.	उनी घर बनाउलिन्/बनाउलान् ।	उनीहरू घर बनाउलान् ।
	भोज.	ऊ घर बनाइहे कादु ।	ऊलोग घर बनाइहे कादु ।
(१५७)	नेपा.	तपाईँ घर बनाउनुहोला ।	तपाईँहरू घर बनाउनुहोला ।
	भोज.	रउआ घर बनाइब कादु ।	रउआ सभ घर बनाइब कादु ।

माथिका उदाहरणहरूको आधारमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका सम्भावनार्थक क्रियामा निम्नानुसारका समानता र भिन्नता पाइन्छन् :

- (क) नेपाली भाषामा सम्भावनार्थ जनाउने क्रियाको अलग रूप पाइन्छ तर भोजपुरी भाषामा सम्भावनार्थ जनाउन सामान्य भविष्यत् कालीन क्रियाको पछाडि सम्भावना जनाउने 'कादु' 'कि' जस्ता सन्देहार्थक शब्द जोडिन्छ वा वाक्यको अगाडि कहीं जस्ता सन्देहार्थक शब्द जोडिन्छ ।
- (ख) नेपाली भाषामा सम्भावनार्थ जनाउने रूप ('ल' का रूपहरू) लिङ्गा, वचन, पुरुष अनुसार फरक पाइन्छ भने भोजपुरी भाषामा पनि सामान्य पक्षका क्रियाका रूपहरूले

लिङ्ग, वचन, पुरुषका भेद देखाए पछि त्यसमा सम्भावना जनाउन कादु, कि जस्ता सम्भावना जनाउने रूप प्रयोग गरिन्छ ।

४.८.५ सङ्केतार्थ

एउटै वाक्यमा आएका दुई उपवाक्यहरूका क्रियाका बीच कारण र कार्यको पूर्वापर सम्बन्धबाट व्यक्त हुने अर्थलाई सङ्केतार्थ भनिन्छ । सङ्केतार्थले पूर्व क्रियामा घटित घटनाको कारणबाट पछिल्ला क्रियाको कार्यको सङ्केत गर्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०:१९९) । यसमा दुईवटा क्रिया र वाक्यात्मक संरचना रहने हुनाले पहिलो वाक्य कारणबोधक र दोस्रो वाक्य कार्यबोधकको रहेको हुन्छ । सङ्केतार्थ मिश्र वाक्यमा हुन्छ । मिश्र वाक्यको आश्रित उपवाक्यमा असमापिका क्रिया छ भने धातुमा 'ए' प्रत्यय गाँसेर र समापिका क्रिया छ भने त्यसपछि 'भने' योजक राखेर यस्ता वाक्यको रचना गरिन्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा सङ्केतार्थक क्रिया अन्य काल र पक्षका क्रिया जस्तै गरि बन्छन् तर यसमा दुई वाक्यलाई जोड्न बीचमा समापिका र असमापिका क्रियाको प्रयोग गरिन्छ जसले गर्दा सङ्केतार्थक क्रियाबाट मात्र बुझ्न सकिँदैन । यसलाई बुझ्न पूरै वाक्य चाहिन्छ । सङ्केतार्थक वाक्यमा प्रयोग हुने क्रिया निम्नानुसार बन्छन् :

नेपाली :-धातु + ए (असमापिका क्रियाको लागि मात्र, समापिका क्रिया कालमा जस्तै हुने)
(शर्मा, २०७१:४४९)

भोजपुरी :- धातु + त,अत (समापिका र असमापिका दुवै क्रियाका लागि) (शर्मा र अशक, २०६४:७४)

सङ्केतार्थक क्रियालाई वाक्यमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

नेपाली	भोजपुरी
(१५८) पानी पयो भने बाढी आउँछ ।	मेघ बर्सी त बाढ आवेला ।
हावा चले शीतल हुन्छ ।	वियार चयत त ठण्ड होत ।
(१५९) राम आए म जान्छु ।	राम आवत त हम जाइती ।
उसले बोलायो भने म आउँछु ।	ऊ बोलावत त हम अइती ।
(१६०) उसले पास गयो भने राम्रो हुन्छ ।	ऊ पास होत त निमन होत ।

आमा आउनुभयो भने तिम्रो काम हुन्छ । माई आजाइत त तहर काम हो जाइत ।

(१६९)तपाईंको आदेश भयो भने म ढोका फुटाइदिन्छु । अपने के आदेश होए त हम केवारी

तूर दीं।

माथिका उदाहरणहरूको आधारमा निम्नलिखित कुराहरू स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) सङ्केतार्थक वाक्यमा दुवै भाषामा दुई वाक्य र दुई क्रियाको प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- (ख) सङ्केतार्थक वाक्यमा प्रयोग हुने क्रिया दुवै भाषामा समापिका र असमापिका दुवै पाइन्छन् ।
- (ग) नेपाली भाषामा सङ्केतार्थक वाक्यमा समापिका क्रिया भए संयोजकको प्रयोग हुन्छ तर असमापिका क्रिया भए संयोजकको प्रयोग हुँदैन भने भोजपुरी भाषामा दुवै थरीका क्रिया हुँदा संयोजकको प्रयोग हुन्छ ।
- (घ) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा समापिका क्रियाको प्रयोग हुँदा क्रियामा वचन, लिङ्ग, पुरुष आदर आदिको भेद पाइन्छ ।

४.९ वाच्यको आधारमा नेपाली र भोजपुरी क्रिया

वाक्यमा कर्ता, कर्म र भावमध्ये कुनै एकलाई प्रमुख मानेर त्यसको आधारमा क्रियापदको प्रयोग गर्ने तरिकालाई वाच्य भनिन्छ । वाच्य क्रियाको व्याकरणात्मक कोटि हो । वाच्य वाक्यात्मक व्यवस्था पनि हो ।

वाक्यमा कर्ता, कर्म वा भाव (क्रियार्थ) मध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ (अधिकारी, २०६३:२३७) । वाच्यले वाक्यात्मक संरचनाभिन्न प्रयुक्त कर्ता, कर्म वा क्रियाको प्रधान्य वा अप्रधान्य स्थितिलाई सङ्केत गर्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०:२००) । यसले अर्थमा परिवर्तन नगरी वाक्यका क्रियाको सम्बन्ध कर्ता र कर्मसँग फेर्ने ढङ्गलाई बुझाउँछ (शर्मा, २०७९:४५०) ।

समग्रमा वाच्य भनेको क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो भन्ने बुझिन्छ । वाक्यमा कर्ता, कर्म वा क्रियामध्ये कुनै एकको प्रधान्यताका आधारमा वाच्य निर्धारण गर्न सकिन्छ । यस आधारमा वाच्यका तीन प्रकार रहेका छन् । कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र

भाववाच्य । ती वाच्यका आधारमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

४.९.१ कर्तृवाच्य

कर्ताको प्रधानता रहेको वाक्य नै कर्तृवाच्य हो । कर्तृवाच्यमा कर्ता क्रियाको विषय वा उद्देश्यको रूपमा आएको हुन्छ । यस्तो वाक्यमा कर्ताको लिङ्ग, वचन, पुरुषअनुसार क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । कर्तासँग क्रियाको अन्विति मिलाइन्छ र क्रियामा कुनै पनि रूप थपिँदैन । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा कर्तृवाच्यको प्रयोग पाइन्छ । कर्तृवाच्य सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियाबाट बन्दछ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा कर्तृवाच्यका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्छन् :

नेपाली :- धातु + सहायक क्रिया (सबै काल, पक्ष, भावमा लाग्ने सहायक क्रियाहरू)

भोजपुरी :- धातु + सहायक क्रिया (सबै काल, पक्ष, भावमा लाग्ने सहायक क्रियाहरू)

नेपाली र भोजपुरी भाषाका कर्तृवाच्यका उदाहरणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(१५) कर्तृवाच्यमा उदाहरण

नेपाली

भोजपुरी

म त मज्जाले हिँड्छु ।

हम त मजेसे चलली ।

म आज घरमै बस्छु ।

हम आजु घरेमे बैठली ।

ऊ मस्त निदाउनेछ ।

ऊ मस्त निदाई ।

भाइ आज छिट्टै भाग्यो ।

भाइ आजु जल्दी भगलस् ।

म किताब पढ्छु ।

हम किताब पढली ।

उसले चिठी लेख्दै छ ।

ऊ चिठी लिखत बा ।

सरिताले गीत गाई ।

सरिता गीत गइली ।

हरिलाई रामले पिट्यो ।

हरिके राम मारलस् ।

बाबुले धान काट्नुहुन्छ ।

बाबु धान काटली ।

राजेन्द्रले घाँस काट्ला ।

राजेन्द्र घाँस काटी ।

म अब भोलि जानेछु ।

हम अब कालु जाएम ।

भाइहरू आएका छन् ।

भाइलोग आइल बाड सन् ।

माथिका उदाहरणहरूको आधारमा निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा कर्तृवाच्यका क्रियाहरू सकर्मक र अकर्मक दुवै प्रकृतिका हुन्छन् ।
- (ख) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा तीनै काल र पक्षमा कर्तृवाच्य बन्छन् ।
- (ग) कर्तृवाच्यमा दुवै भाषामा कर्ताको लिङ्ग, वचन, पुरुष अनुसार क्रियाको मेल गराइएको पाइन्छ ।
- (घ) दुवै भाषामा रहेका कर्तृवाच्यका क्रियाको निर्माण धातुमा काल, पक्ष र भावका प्रत्यय मात्र जोडिएर बन्ने हुँदा यिनीहरू अचिह्नित प्रकृतिका हुन्छन् ।

४.९.२ कर्मवाच्य

कर्मवाच्यमा उद्देश्य कर्म हुने हुँदा यसमा कर्मलाई प्रधानता दिइन्छ । कर्मअनुसार क्रियाको प्रयोग यस वाच्यमा गरिन्छ । कर्मको प्रधानता हुने भएकोले यसप्रकारको वाच्यमा क्रिया कर्मको लिङ्ग, वचन, पुरुषको आधारमा रहन्छ । कर्मवाच्य सकर्मक क्रियामा मात्र हुन्छ । यस्ता वाक्यहरूमा क्रियाको फल र व्यापार दुवै क्रियाले नै लिन्छ । कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा रूपान्तरण गर्दा कर्तामा तृतीय विभक्ति लगाइन्छ र क्रियापदलाई कर्मअनुसार बनाउन 'इ' प्रत्ययको संयोजन गरिन्छ ।

नेपाली र भोजपुरी भाषामा कर्मवाच्यका क्रियाहरू निम्नलिखित सूत्रका आधारमा बन्छन् :

नेपाली : धातु + इ + सहायक क्रिया (शर्मा, २०७१:४५२)

भोजपुरी : धातु + आ/इ + सहायक क्रिया (शर्मा र अशक, २०६४:८२)

नेपाली र भोजपुरी भाषाका कर्मवाच्यका उदाहरणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(१६) कर्मवाच्यमा उदाहरण

नेपाली

भोजपुरी

मबाट किताब पढिन्छ ।	हमरासे किताब पढल जाला ।
ऊ द्वार चिठी लेखिँदै छ ।	ओकरासे चिठी लिखाता ।
सरिताद्वारा गीत गाइयो ।	सरितासे गीत गवाइल ।
हरि रामद्वारा पिटियो ।	हरि रामसे पिटाइल ।
बाबुद्वारा धान काटिन्छ ।	बाबुसे धान कटाला ।
राजेन्द्रद्वारा घाँस काटिएला ।	राजेन्द्रसे घाँस कटाई ।

माथिका उदाहरणहरूबाट निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

- (क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा सकर्मक क्रिया भएको वाक्यबाट मात्र कर्मवाच्य बन्दछ ।
- (ख) नेपाली भाषामा कर्मवाच्य बन्दा कर्तामा 'द्वारा' जोडिएको छ भने भोजपुरी भाषामा कर्तामा 'से' जोडिएको छ ।
- (ग) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य बनाउँदा क्रियालाई कर्म अनुसार राखिएको छ ।
- (घ) नेपाली भाषामा कर्तृवाच्यका क्रियालाई कर्मवाच्य बनाउँदा धातु र सहायक क्रियाका बीचमा 'इ' प्रत्यय जोडिएको छ भने भोजपुरी भाषामा कर्तृवाच्यको क्रियालाई कर्मवाच्य बनाउँदा धातु र सहायक क्रियाको बीचमा 'आई, आ, ई' प्रत्यय जोडिएको छ ।

४.९.३ भाववाच्य

क्रियाको प्रधानता रहने वाक्य नै भाववाच्य हो (गौतम र चौलागाई, २०७०:२०१) । यसमा कर्ता वा कर्मको प्रधानता नभइ क्रियाको अर्थको नै प्रधानता हुन्छ । भाववाच्य अकर्मक क्रियाबाट मात्र बन्छ । यस्तो वाक्यमा कार्यव्यापार वा फल भावमा निहित हुन्छ ।

भाववाच्यको क्रिया सबै अवस्थामा एकवचन, पुलिङ्ग र तृतीय पुरुषमा रहन्छ । यसमा पनि कर्मवाच्यमा जस्तै मुख्य क्रियामा 'इ' प्रत्यय थपिन्छ ।

नेपाली र भोजपुरी भाषामा भाववाच्यका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्दछन् :

नेपाली : धातु + इ + सहायक क्रिया (शर्मा, २०७१:४५४)

भोजपुरी : धातु + ल + सहायक क्रिया (शर्मा र अशक, २०६४:८४)

नेपाली र भोजपुरी भाषाका भाववाच्यलाई निम्नानुसार उदाहरणमा देखाउन सकिन्छ :

(१७) भाववाच्यमा उदाहरण

नेपाली

भोजपुरी

आफू त मज्जाले हिँडिन्छ ।

अपन त मजेसे चलल जाला ।

आज त घरमै बसिन्छ ।

आजु त घरमे बैठल जाई ।

अब भोलि गइएला ।

अब कालु चलल जाई ।

ऊद्वार मस्त निदाइनेछ ।

ओकरासे मस्त निदाइल रहेब ।

आज छिट्टै भागियो ।

आजु जल्दी भागल गइल ।

माथिका उदाहरणहरूको आधारमा निम्नलिखित कुराहरू स्पष्ट हुन्छन् :

(क) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा अकर्मक क्रियाबाट मात्र भाववाच्य बन्छ ।

(ख) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा भाववाच्यको क्रिया कर्ता र कर्मअनुसार रहेको हुँदैन ।

क्रियाको भाव नै दुवैमा प्रमुख हुन्छ ।

(ग) नेपाली भाषामा भाववाच्यको क्रियामा धातु पछि 'इ' प्रत्यय थपिन्छ भने भोजपुरी

भाषामा भाववाच्यको क्रियामा धातु पछि 'ल' थपिन्छ ।

(घ) भोजपुरी भाषामा भाववाच्य बनाउँदा क्रियामा 'जा' धातु थपिन्छ ।

४.१० ध्रुवीयता (करण/अकरण) का आधारमा नेपाली र भोजपुरी क्रिया

ध्रुवीयता भनेको वाक्यमा क्रियाले दिने सकारात्मक वा नकारात्मक अर्थ हो । वाक्यमा आएर क्रियाले सकारात्मक अर्थ दिए त्यो वाक्य करण वाक्य हुन्छ भने नकारात्मक अर्थ दिए अकरण हुन्छ । अकरण भनेको वाक्यबाट प्रकट हुने निषेधात्मक कार्यव्यापार हो । करण वाक्यलाई अकरण बनाउनुपर्दा त्यसको क्रियालाई बदल्नु पर्दछ (आचार्य,२०५८:१४०) । क्रियापदको निषेधात्मक कार्य जनाउने व्याकरणात्मक युक्तिलाई अकरण भनिन्छ । यसलाई करणको सापेक्षतामा हेरिन्छ (अधिकारी,२०६२:१५६) । करण क्रियाबाट सकारात्मक र अकरण क्रियाबाट नकारात्मक अर्थ बुझिन्छ (शर्मा र अशक,२०६४:२४) । करण र अकरण दुई व्यतिरेकी ध्रुव हुन् । करण वाक्यको अर्को ध्रुव अकरण वाक्य हो भने अकरण वाक्यको अर्को ध्रुव करण वाक्य हो । वाक्यको यस करण अकरण व्यवस्थालाई नै ध्रुवीयता भनिन्छ (शर्मा,२०७१:४५७) ।

उपर्युक्त विद्वान्हरूको परिभाषालाई हेर्दा वाक्यको करण र अकरण व्यवस्था नै ध्रुवीयता हो भन्ने बुझिन्छ । सकारात्मक अर्थ प्रदान गर्ने करण हो भने नकारात्मक वा निषेधात्मक अर्थ बुझाउने अकरण हो । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा यस करण र अकरण व्यवस्था पाइन्छ ।

नेपाली र भोजपुरी भाषामा भएका सबै काल, पक्ष, भाव, वाच्य र आदरका सकारात्मक अर्थ जनाउने क्रियाहरू करण क्रिया हुन् । यिनको निर्माण धातु वा क्रियामूलमा काल, पक्ष, भाव, वाच्य आदर जनाउने सहायक क्रिया जोडिएर हुन्छ । करण क्रियाबाट अकरण क्रियामा रूपान्तरण गर्न क्रियालाई नकारात्मक अर्थ दिने बनाउनु पर्छ । नेपाली र भोजपुरी भाषामा अकरणका क्रियाहरू निम्नानुसार बन्दछन् :

नेपाली :- न + क्रिया, क्रिया + न, क्रियाको बीचमा न (शर्मा,२०७१:४५९)

भोजपुरी :- ना/न + क्रिया (शर्मा र अशक,२०६४:२४)

करण र अकरण क्रियाका उदाहरणहरू निम्नानुसार दिइएको छ :

(१८) करण र अकरणमा उदाहरण

भाषा	करण	अकरण
नेपा.	म खाना खान्छु ।	म खाना खाँदिन/खान्नुँ ।
भोज.	हम खाना खाली ।	हम खाना ना खाली ।
नेपा.	भाइ आउनेछ ।	भाइ आउने छैन ।
भोज.	भाइ आई ।	भाई ना आई ।
नेपा.	ऊ जाँदै थियो ।	ऊ जाँदै थिएन ।
भोज.	ऊ जात रहल ।	ऊ ना जात रहल ।
नेपा.	रीताले सिनेमा हेरेकी थिई ।	रीताले सिनेमा हेरेकी थिइन ।
भोज.	रीता सिनेमा देखले रहले ।	रीता सिनेमा ना देखले रहले ।
नेपा.	भाइ हिजै गएछ ।	भाइ हिजै गएनछ ।
भोज.	भाइ कालु गइल बा ।	भाइ कालु ना गइल बा ।
नेपा.	बहिनी राम्ररी पढ्थी ।	बहिनी राम्ररी पढ्दिनथी ।
भोज.	बहिन निमनसे पढत रहे ।	बहिन निमनसे ना पढत रहे ।
नेपा.	तँ घर गएस् ।	तँ घर नगएस् ।
भोज.	ते घर जाइ ।	ते घर नाजाइ ।
नेपा.	तिमी यता आऊ ।	तिमी यता नआऊ ।
भोज.	तु हेने आव /आल ।	तु हेने ना आल ।
नेपा.	आज पानी पर्ला ।	आज पानी नपर्ला ।
भोज.	आजु पानी बर्सी ।	आजु पानी ना बर्सी ।

माथिका उदाहरणहरूका आधारमा निम्नलिखित तथ्य स्पष्ट हुन्छन् :

(क) दुवै भाषामा क्रियाको अकरण बनाउँदा क्रियापदमा 'न' को रूप थपिन्छ ।

- (ख) नेपाली भाषामा क्रियाको अकरण बनाउँदा क्रियापदको आदि, मध्य अथवा अन्त्यमा 'न' जोडिन्छ, भने भोजपुरी भाषामा क्रियाको अकरण बनाउँदा क्रियाको अगाडि 'ना' जोडिन्छ ।
- (ग) नेपाली भाषामा क्रियाको अकरण बनाउँदा क्रियाको रूपमा पनि परिवर्तन आउँछ, तर भोजपुरी भाषामा क्रियाको रूपमा परिवर्तन नआइ केवल क्रियाको अगाडि 'ना' जोडिन्छ ।
- (घ) नेपाली भाषाको क्रियालाई अकरण बनाउँदा सामान्य, अपूर्ण र पूर्ण पक्षका क्रियामा पछाडि 'न' जोडिन्छ, अज्ञात र अभ्यस्त पक्षका क्रियाको बीचमा 'न' जोडिन्छ, भने सम्भावनार्थ, ईच्छार्थ र आज्ञार्थको क्रियाको अगाडि 'न' जोडिन्छ ।

४.११ निष्कर्ष

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई लिङ्ग व्यवस्था रहेका छन् । वर्तमान, भूत र भविष्यत् तीनै कालका प्रथम पुरुष र उच्च आदरमा लिङ्गभेद पाइँदैन । नेपाली भाषामा तीनै कालका द्वितीय र तृतीय पुरुषको आदररहित र सामान्य आदरको एकवचनमा मात्र लिङ्गभेद देखिन्छ, तर भोजपुरी भाषामा प्रथम पुरुष र द्वितीय, तृतीय पुरुषको उच्च आदर बाहेक बहुवचनमा पनि लिङ्गभेद देखिन्छ । नेपाली भाषामा मानवेतर प्राणीको क्रियामा पुलिङ्गी क्रियाको प्रयोग गरिन्छ, तर भोजपुरीमा दुवै लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ । निर्जीव वस्तुमा भने दुवै भाषामा पुलिङ्गी क्रियाको नै प्रयोग गरिन्छ ।

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा एकवचन र बहुवचन गरी दुई प्रकारका वचन व्यवस्था रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा बहुवचनको क्रियाको रूप एकवचनको भन्दा भिन्न हुन्छ, तर भोजपुरी भाषामा बहुवचन जनाउन एकवचनकै क्रियामा सन्, जा, स जस्ता बहुवचनबोधक शब्दको प्रयोग गरिन्छ । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा उच्च आदरको एकवचन र बहुवचनको रूप एउटै हुन्छ । भोजपुरी भाषाको प्रथम पुरुषको एकवचनको र बहुवचनको रूप एउटै हुन्छ, भने नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषको सामान्य आदरमा पुलिङ्गी क्रियाको एकवचन र बहुवचन रूप एउटै हुन्छ ।

दुवै भाषामा प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीन पुरुष व्यवस्था रहेका छन् । दुवै भाषाको प्रथम पुरुषको क्रियामा लिङ्ग र आदरगत भेद पाइँदैन । नेपाली भाषामा प्रथम पुरुषमा एकवचन र बहुवचनका क्रियाको रूप फरक-फरक हुन्छन् भने भोजपुरी भाषामा दुवै क्रियाको रूप एउटै हुन्छ । दुवै भाषाको द्वितीय र तृतीय पुरुषको क्रियामा आदरका तीन रूप, दुई लिङ्ग व्यवस्था र दुई वचन व्यवस्था रहेका छन् । द्वितीय र तृतीय पुरुषको उच्च आदरमा दुवै भाषामा वचन र लिङ्गभेद छैन ।

नेपाली भाषामा आदरका चार तह (अनादर, मध्यमआदर, उच्चआदर, अतिउच्च आदर) रहेका छन् भने भोजपुरी भाषामा आदरका तीन तह (अनादर, मध्यमआदर, उच्चआदर) रहेका छन् । अतिउच्च आदरको प्रयोग भोजपुरीमा छैन । प्रथम पुरुषमा कुनै आदर छैन भने अन्य दुई पुरुषमा आदरगत भेद रहेको पाइन्छ ।

दुवै भाषामा वर्तमान, भूत र भविष्यत् गरी कालका तीन व्यवस्था रहेको पाइन्छ । दुवै भाषामा तीन काल जनाउन ती कालका सहायक क्रिया प्रत्ययवत् जोडिएका हुन्छन् । दुवै भाषाको तीन कालमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरगत भेद पाइन्छ । नेपाली भाषाको क्रियामा भूतकालको लागि 'यो' रूपको प्रयोग गरिन्छ भने वर्तमान र भविष्यत् कालका लागि 'छ' रूपको प्रयोग गरिन्छ । भोजपुरी भाषामा वर्तमान र भूतकालको लागि 'ल' रूपको प्रयोग गरिन्छ भने भविष्यत् कालको लागि 'ब/म' रूपको प्रयोग गरिन्छ ।

नेपाली भाषामा पाँच पक्ष रहेको पाइन्छ तर भोजपुरी भाषामा चार पक्ष मात्र रहेका छन् । सामान्य, अपूर्ण र पूर्ण पक्ष दुवै भाषामा पाइन्छन् । दुवै भाषामा सामान्य पक्षले काललाई जनाउँछ भने अपूर्ण पक्षले विभिन्न समयमा पूरा नभएको कार्य जनाउँछ र पूर्ण पक्षले भिन्न-भिन्न समयमा पूरा भएको कार्यलाई जनाउँछ । नेपाली भाषामा पूर्ण पक्ष जनाउने 'एको/एकी/एका' ले लिङ्ग र वचनगत भेद देखाउँछ तर भोजपुरी भाषामा पूर्ण पक्ष जनाउने 'ले' सबै लिङ्ग, वचनका क्रियामा समान तरिकाले प्रयोग हुन्छन् ।

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा पाँच प्रकारका भाव रहेका छन् । सामान्यार्थकमा दुवै भाषामा तीनै काल, सबै पक्ष, करण, अकरण र प्रश्नसूचक क्रिया पर्दछन् । दुवै भाषाको इच्छार्थको क्रियामा लिङ्गभेद पाइँदैन तर पुरुष, आदर र वचनगत भेद पाइन्छ । दुवै भाषामा आज्ञार्थक भाव द्वितीय पुरुषका क्रियामा मात्र हुन्छन् । दुवै भाषामा आदरका तीन

तह पाइन्छ । दुवै भाषाको आज्ञार्थक क्रियामा पनि लिङ्गभेद पाइँदैन । नेपाली भाषामा सम्भावनार्थ क्रिया बनाउन क्रियामा 'ल' को रूप जोडिन्छ । 'ल' का रूपहरू लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर अनुसार फरक हुन्छन् । भोजपुरी भाषामा सम्भावनार्थ जनाउन क्रियाको पछाडि सम्भावना जनाउने शब्द कादु, कि, कहीं जोडिन्छ । दुवै भाषामा सङ्केतार्थ जनाउन वाक्यमा असमापिका र समापिका दुवै क्रियाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । नेपाली भाषामा समापिका क्रिया प्रयोग भएको सङ्केतार्थक वाक्यमा संयोजकको प्रयोग हुन्छ तर असमापिका क्रिया हुँदा संयोजकको प्रयोग हुँदैन । भोजपुरी भाषामा भने दुवै थरीका क्रिया भएको वाक्यमा संयोजकको प्रयोग हुन्छ ।

दुवै भाषामा कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी तीन वाच्य व्यवस्था रहेको पाइन्छ । दुवै भाषामा कर्तृवाच्य सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियाबाट बन्छन् भने कर्मवाच्य सकर्मक क्रियाबाट र भाववाच्य अकर्मक क्रियाबाट मात्रै बन्छन् । नेपाली भाषामा कर्मवाच्य बन्दा कर्तामा द्वारा जोडिन्छ भने भोजपुरी भाषामा कर्तामा से जोडिन्छ र कर्म अनुसारको क्रिया हुन्छ । नेपाली भाषामा कर्म र भाववाच्यको क्रियामा धातु पछि 'इ' जोडिन्छ तर भोजपुरी भाषामा कर्मवाच्यको क्रियामा धातु पछि 'आई, आ, ई' जोडिन्छ र भाववाच्यको क्रियामा धातुपछि 'ल' जोडिन्छ ।

दुवै भाषामा करण र अकरण दुई ध्रुवीयता रहेका छन् । नेपाली भाषाको क्रियालाई अकरण बनाउँदा क्रियाको आदि, मध्य वा अन्त्यमा 'न' थपिन्छ तर भोजपुरी भाषामा क्रियाको अगाडि मात्रै 'ना' जोडिन्छ ।

परिच्छेद - पाँच

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ विषयप्रवेश

‘नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको तुलनात्मक अध्ययन’ शीर्षक रहेको यस शोध पत्रमा विभिन्न परिच्छेदमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाका संरचना र रूपायन पक्षको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । समग्र शोधपत्रको सारांश वा निष्कर्षलाई यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ सारांश

‘नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको तुलनात्मक अध्ययन’ शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । यस शोधपत्रमा प्रस्तुत परिच्छेदलाई शोधपरिचय, नेपाली र भोजपुरी भाषाको परिचय, नेपाली र भोजपुरी क्रियाको संरचना, नेपाली र भोजपुरी क्रियाको रूपायन र सारांश तथा निष्कर्ष शीर्षकअन्तर्गत विन्यस्त गरिएको छ । यहि परिच्छेदगत विभाजनबाट यो शोधपत्र व्यवस्थित र विषयकेन्द्री बनेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय हो । यस परिच्छेदमा समग्र शोधको परिचय, समस्या, उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा अध्ययन विधि र शोधको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदको रूपमा नेपाली र भोजपुरी भाषाको परिचय रहेको छ । यस परिच्छेदमा भारोपेली भाषा परिवारको परिचय दिँदै नेपाली र भोजपुरी भाषाका परिचय, उद्भव र विकास, भौगोलिक विस्तार र भाषिका प्रस्तुत गरिएको छ र साथै नेपाली र भोजपुरी भाषाको सम्बन्ध पनि देखाइएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद नेपाली र भोजपुरी क्रियाका संरचना शीर्षकको रहेको छ । यस परिच्छेदमा धातुका प्रकार र क्रियाको सरल र जटिल संरचनाका आधारमा दुई भाषाका क्रियाको तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदको रूपमा नेपाली र भोजपुरी क्रियाका रूपायन रहेको छ । यस परिच्छेदमा नेपाली र भोजपुरी क्रियालाई रूपायनको आधारमा तुलना गरिएको छ ।

रूपायनमा पर्ने लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, भाव, वाच्य, ध्रुवीयताका आधारमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको तुलना गर्ने काम यस अध्यायमा भएको छ ।

यस शोधपत्रको अन्तिम तथा पाँचौँ परिच्छेद सारांश तथा निष्कर्ष हो । यस परिच्छेदमा समग्र शोधको निष्कर्ष वा सारलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.३ निष्कर्ष

‘नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको तुलनात्मक अध्ययन’ शीर्षक रहेको यस शोधकार्यमा नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियाको रूपायन र संरचनाको आधारमा तुलना गरिएको छ । नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषा भारोपेली परिवारको सतम् वर्गमा पर्ने आधुनिक आर्य भाषा हुन् । नेपाली भाषा संस्कृत भाषाको खस अपभ्रंशबाट विकसित भाषा हो भने भोजपुरी भाषा मागधी प्राकृत र मागध अपभ्रंशबाट विकसित भाषा हो । दुवै भाषाको प्राचीन रूप एघारौँ शताब्दीमा देखापरेको थियो । हाल दुवै भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो र नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा पनि रहेको छ । नेपाली भाषाको पूर्वेली, माझाली, ओरपश्चिमा, मझपश्चिमा र परपश्चिमा गरी पाँच भाषिका रहेका छन् भने भोजपुरी भाषाको उत्तरी भोजपुरी, नगपुरीया भोजपुरी, पश्चिमी भोजपुरी, दक्षिणी भोजपुरी, थारू भोजपुरी र मधेशी भोजपुरी गरी छ भाषिका रहेका छन् ।

वाक्यमा विधेय खण्डको रूपमा आएर घटना, कार्यव्यापार, अवस्था वा स्थिति बुझाउने शब्दलाई क्रिया भनिन्छ । क्रियाको आधार धातु हो । धातुलाई बनोट, अन्त्य र अक्षरका आधारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । बनोटको आधारमा मूल र व्युत्पन्न दुई प्रकारका धातु रहेका छन् । क्रियालाई संरचना र रूपायनका आधारमा विभाजन गरेर नेपाली र भोजपुरी भाषाका क्रियामा पाइने समानता र भिन्नताको अध्ययन यस शोधपत्रमा गरिएको हुनाले निष्कर्षलाई पनि समानता र भिन्नताका आधारमा छुट्ट्याएर प्रस्तुत गरिएको छ ।

समानता

(क) दुवै भाषाका मूल धातुहरू स्वरान्त र व्यञ्जनान्त प्रकृतिका पाइन्छन् । दुवै भाषामा व्युत्पन्न धातुहरू नाम, विशेषण र अव्ययमा विभिन्न प्रत्ययहरू जोडिएर बनेका हुन्छन् ।

- (ख) दुवै भाषामा एकाक्षरी धातुहरूमा मूल धातुमात्र रहेको पाइन्छ भने अनेकाक्षरी धातुमा व्युत्पन्न र मूल दुवै प्रकारका धातु रहेका पाइन्छन् ।
- (ग) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा स्वरान्त धातुमा एकस्वरान्त र द्विस्वरान्त धातु रहेका छन् ।
- (घ) दुवै भाषाका स्वरान्त धातुहरूमा मूल र व्युत्पन्न धातुहरू पर्दछन् । एकाक्षरी र अनेकाक्षरी धातु पनि स्वरान्त धातुमा पाइन्छन् ।
- (ङ) दुवै भाषामा व्यञ्जनान्त धातुहरूमा पनि एकाक्षरी र अनेकाक्षरी धातुहरू रहेका छन् ।
- (च) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा सरल क्रिया एउटा मूल धातुमा रूपायक प्रत्यय गाँसिएर बन्छन् । संयुक्त क्रिया एकभन्दा बढी धातुहरू मिलेर बन्छन् र त्यसमा पहिलो क्रियाको अर्थ प्रधान हुन्छ । दुवै भाषाका मिलित क्रिया नाम, सर्वनाम र अव्ययसँग क्रिया जोडिएर बन्छन् ।
- (छ) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग गरी दुई लिङ्ग व्यवस्था पाइन्छ ।
- (ज) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा निर्जीव वस्तुको क्रियामा पुलिङ्गी क्रियाको प्रयोग गरिन्छ ।
- (झ) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा एकवचन र बहुवचन गरी दुई वचन व्यवस्था रहेका छन् ।
- (ञ) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषाका क्रियामा प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीन पुरुष व्यवस्था रहेको पाइन्छ । दुवै भाषाका प्रथम पुरुषमा लिङ्गगत भेद पाइँदैन तर द्वितीय र तृतीय पुरुषमा दुई लिङ्ग व्यवस्था पाइन्छ ।
- (ट) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा भूत, वर्तमान र भविष्यत् गरी कालका तीन व्यवस्था रहेका छन् । दुवै भाषामा तीनै कालको क्रियामा द्वितीय र तृतीय पुरुषको उच्च आदरमा लिङ्ग र वचन भेद पाइँदैन । दुवै भाषामा तीनै कालको प्रथम पुरुषमा लिङ्गभेद पाइँदैन ।
- (ठ) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा पाँच प्रकारका भाव रहेका छन् ।

- (ड) इच्छार्थकका क्रियामा दुवै भाषामा लिङ्ग भेद पाइँदैन तर वचन, आदर र पुरुषगत भेद पाइन्छ ।
- (ढ) दुवै भाषामा आज्ञार्थक भाव द्वितीय पुरुषका क्रियामा मात्र पाइन्छ । आज्ञार्थक क्रियामा दुवै भाषामा लिङ्गभेद पाइँदैन ।
- (ण) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा सङ्केतार्थक जनाउन समापिका र असमापिका दुवै क्रियाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस्तो वाक्यमा संयोजकको प्रयोग पनि दुवै भाषामा गरिएको पाइन्छ ।
- (त) नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषामा कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी तीन वाच्य व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।
- (थ) दुवै भाषाका सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियामा कर्तृवाच्य बन्छ भने सकर्मक क्रियाबाट मात्र कर्मवाच्य र अकर्मक क्रियाबाट मात्र भाववाच्य बन्छ ।

भिन्नता

- (क) नेपाली भाषाको मूल धातुमा एकस्वरान्त र द्विस्वरान्त धातु पाइन्छन् तर भोजपुरी भाषाको मूल धातुमा द्विस्वरान्त धातु पाइँदैन ।
- (ख) नेपाली भाषामा बहुवचनमा लिङ्गभेद पाइँदैन तर भोजपुरी भाषामा प्रथम पुरुष र उच्च आदरका क्रियाबाहेक अन्य क्रियाको बहुवचनमा पनि लिङ्गभेद पाइन्छ ।
- (ग) नेपाली भाषामा मानवेतर प्राणीको क्रियामा लिङ्गभेद पाइँदैन तर भोजपुरी भाषामा मानवेतर प्राणीको क्रियामा पनि लिङ्ग भेद पाइन्छ ।
- (घ) नेपाली भाषामा उच्च आदरमा बाहेक एकवचन र बहुवचनको क्रियाको रूप भिन्न हुन्छ तर भोजपुरी भाषामा एकवचन र बहुवचन क्रियाको रूप एउटै हुन्छ, बहुवचन जनाउन सन्, जा, स जस्ता बहुवचनबोधक शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।
- (ङ) नेपाली भाषामा आदरका चार तह पाइन्छन् भने भोजपुरी भाषामा आदरका तीन तह मात्र पाइन्छन् ।

- (च) नेपाली भाषामा पूर्ण पक्ष जनाउने एको/एका/एकी रूपले लिङ्ग र वचनगत भेद देखाउँछ भने भोजपुरी भाषामा पूर्ण पक्ष जनाउने 'ले' रूप सबैमा समान तरिकाले प्रयोग हुन्छ ।
- (छ) सम्भावनार्थ भावको क्रियामा नेपालीमा सम्भावनार्थक रूपको प्रयोग गरिएको पाइन्छ भने भोजपुरी भाषामा क्रियाको प्रयोग गरेपछि सन्देह प्रकट गर्ने शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।
- (ज) नेपालीमा कर्मवाच्य र भाववाच्य बनाउँदा क्रियामा 'इ' प्रत्यय जोडिन्छ र भोजपुरी भाषामा कर्मवाच्य र भाववाच्य बनाउँदा क्रियामा 'आइ' र 'ल' प्रत्यय जोडिन्छ ।
- (झ) नेपाली भाषामा करणबाट अकरण बनाउँदा क्रियाको आदि, मध्य र अन्त्यमा 'न' प्रत्यय जोडिन्छ भने भोजपुरी भाषामा क्रियाको अगाडि मात्र 'ना' प्रयोग हुन्छ ।

नेपाली र भोजपुरी दुवै भाषा भारोपेली भाषा परिवारका भाषा भएकाले र संस्कृतबाट विकसित भाषा भएकाले यी दुई भाषाका क्रियाका संरचना र रूपायन पक्षमा धेरै समानता पाइन्छन् साथै दुवै भाषा आफ्नै छुट्टै अस्तित्व भएका भिन्नै भाषा भएकाले यिनमा धेरै भिन्नता पनि पाइन्छन् ।

सन्दर्भसामाग्री सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०६२), **समसामयिक नेपाली व्याकरण**, (ते.सं.) काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

....., (२०६३), **प्रयोगात्मक सरल नेपाली व्याकरण**, (दो.सं.) काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अशक, गोपाल, (२०६१) “भोजपुरी कवितावाद के कसौटी पर” **सयपत्री**, १०:१, पृ. ९८-९९ ।

आचार्य, ब्रतराज, (२०४०), **हाम्रो भाषा**, ललितपुर : सुन्दारा प्रिन्टिङ प्रेस ।

....., (२०५८), **आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

आचार्य, मुकुन्द, (२०५३), **भोजपुरी गद्य साहित्य**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

....., (२०५३), **भोजपुरी उखान टुक्का**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

उप्रेती, गङ्गाप्रसाद र अन्य, (२०७४), **प्रज्ञा भोजपुरी-भोजपुरी-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश**, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

ग्रियर्सन, सरजर्ज अब्राहम, (सन् १९०३), **लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अफ इन्डिया**, भोल्युम ५, भाग २, दिल्ली : मोतिलाल बनारसीदास ।

....., (सन् १९१६), **लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अफ इन्डिया**, भोल्युम ९, भाग ४, दिल्ली : मोतिलाल बनारसीदास ।

....., (सन् १९२७), **लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अफ इन्डिया**, भोल्युम १, भाग १ दिल्ली : मोतिलाल बनारसीदास ।

गिरी, जीवेन्द्रदेव, (२०६३), **भाषाविज्ञान भाषा र भाषिका**, काठमाडौँ : एकता बुक्स ।

गौतम, देवीप्रसाद, (२०४९), **नेपाली भाषा परिचय**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

....., (२०४९-५०) “नेपाली क्रिया सहायकको अन्तर्व्यवस्था” **वाङ्मय**, ५:६, पृ. १२-३८ ।

गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाई, प्रेमप्रसाद, (२०७०), **भाषाविज्ञान**, (दो.सं.), काठमाडौं :
पाठ्यसामग्री पसल ।

चाटुर्ज्य, सुनितीकुमार, (सन् १९६३), **भारतीय आर्य भाषा और हिन्दी**, (ते.सं.) दिल्ली :
राजकमल प्रकाशन ।

ठाकुर, गोपाल, (सन् २००७), **अ सोसोलिङ्ग्विस्टिक सर्भे अफ द भोजपुरी ल्याङ्गवेज**,
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर
काठमाडौं ।

....., (२०६४), “भोजपुरी के मानकीकरण मे वर्णव्यवस्था”, **गोरखापत्र**, मङ्सिर
२९, पृ. ९ ।

....., (२०७०), “भोजपुरी अर्थविज्ञान : प्रसंग आ संज्ञान”, **महुवा**, १:१, पृ. ५१-५८ ।

....., (२०७२), “१६ वाँ मातृभाषा दिवस : नेपालके भाषा नीति आ अभ्यास में
भोजपुरी”, **महुवा**, २:२, पृ. ७६-८६ ।

ढकाल, विष्णुप्रसाद, (२०६३), **नेपाली क्रिया रूपावलीको अध्ययन**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।

तिवारी, उदयनारायण, (२०११), **भोजपुरी भाषा और साहित्य**, पटना : बिहार राष्ट्रभाषा
परिषद् ।

....., (सन् १९६०), **द ओरिजिन एण्ड डेभलपमेन्ट अफ भोजपुरी**, भेल्युम
१०, कलकत्ता : द एसिएटिक सोसाइटी ।

तिवारी, भोलानाथ, (सन् १९६५), **भाषाविज्ञान**, इलाहाबाद : किताब महल ।

पटेल, अरुणा, (२०७०), “भोजपुरी के प्रत्यय एक अध्ययन”, **महुवा**, १:१, पृ. ७-१५ ।

पोखरेल, बालकृष्ण, (२०५५), **राष्ट्रभाषा**, (द.सं.), काठमाडौं : सभा प्रकाशन ।

....., (२०५६), **नेपाली वाक्य व्याकरण**, (दो.सं.), काठमाडौं : एकताबुक्स ।

बन्धु, चूडामणि, (२०५२), **नेपाली भाषाको उत्पत्ति**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

....., (२०७३), **भाषाविज्ञान**, (न.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बुद्ध, सरिता, (सन् २०११), **सहज भोजपुरी व्याकरण**, नयाँदिल्ली : स्टार पब्लिकेसन ।

- भट्टराई, धनपति, (२०५१), **नेपाली भाषाका क्रियाका काल, पक्ष र भावको अध्ययन**,
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- मिश्र, दीपनारायण, (२०७०), “भोजपुरी संस्कृत के केतना नियरे”, **महुवा**, १:१, पृ.७४-८० ।
- यादव, भुजप्रसाद, (२०६६) “नेपाल में भोजपुरी भाषा : विशेषता आ समस्या”, **गोरखापत्र**,
माघ ६,पृ.९ ।
-, (२०६६) “भाषिक विविधता से भरल मधेश”, **गोरखापत्र**, माघ २०, पृ.८।
-, (२०७२), “नेपालमे भोजपुरी भाषाके वर्तमान अवस्था”, **महुवा**, २:२, पृ.
२४-३३ ।
- यादव, विजयशंकर, (२०७०), “नेपालमे भोजपुरी भाषा विशेषता या समस्या”, **महुवा**,१:१,
पृ. १०१-१०४ ।
- लायन्स, जोन, (सन् १९९५), **इन्ट्रोडक्सन टु थिओरिटिकल लिङ्ग्विस्टिक**, क्याम्ब्रिज :
क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- शर्मा, मोहनराज, (२०७१), **प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण**, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा
प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, (२०६४), **आधुनिक भाषाविज्ञान**, काठमाडौं :
विद्यार्थी पुस्तकभण्डार ।
- शर्मा, विश्वम्भरकुमार र अशक, गोपाल, (२०६४), **भोजपुरी व्याकरण**, वीरगञ्ज : जिल्ला
विकास समिति पर्सा ।
- सहनी, उपेन्द्र, (२०६४), “भोजपुरी भाषाके संक्षिप्त इतिहास”, **गोरखापत्र**, कार्तिक १९,पृ.९ ।
- सिद्दाल, सोमनाथ, (२०४०), **मध्यचन्द्रिका**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- सिंह, जयकान्त, (सन् २००९), **हिन्दी तथा भोजपुरी की व्याकरणिक कोटियाँ : तुलनात्मक
अध्ययन**, बनारस : सपना अशोक प्रकाशन ।
-, (२०७०), “भोजपुरी के व्याकरण और भाषाविज्ञान”, **महुवा**, १:१, पृ. ५९-६६
।